

GRENSOVERSCHRIJDENDE BEDRIJFSVERPLAATSING EN DE ROL VAN DE GRENS IN DE ACHTERHOEK

GRENREGIO'S ALS WOESTIJNEN
GRENZEN ALS BERGKETENS
BELEID ALS WATER
BEDRIJVEN ALS ...

Wicher Beljon
Datum. 09-08-2011
Begeleider: Dr. W. Meester
Afstudeerscriptie: Economische Geografie
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen

Voorwoord

Dit onderzoek is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen en vormt de afsluiting van de master economische geografie. De interesse voor bedrijfsverplaatsingen is aangewakkerd in mijn master economische geografie. Gecombineerd met de interesse voor grenzen is de grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing een interessante en mooie uitdaging geworden.

Dit onderzoek had niet in deze vorm tot stand kunnen komen zonder de hulp van Dhr. G. Essers, die mij het inzicht en de eyeopeners kon geven in grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen met zijn jarenlange ervaring op en in dit gebied. Daarnaast wil ik mijn begeleider Dr. W. Meester bedanken voor de begeleiding van mijn onderzoek. Tot slot wil ik mijn familie en vrienden bedanken die ieder op hun eigen wijze hebben geholpen.

Groningen, 2011

Wicher Beljon

Samenvatting

Grenzen veranderen onder invloed van Europese Unie en technologische ontwikkelingen. Verwacht kan worden dat bedrijven zich vrij kunnen verplaatsen tussen de EU-landen. Dit onderzoek verkent de rol van de grens en bekijkt hoeveel grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voorkomen in de regio Achterhoek en de aangrenzende Kreis Borken. De rol van de grens wordt ingedeeld in de politiek-bestuurlijke, de juridische, de economische en de sociaal-culturele rol. Uit literatuur komt naar voren dat de politiek-bestuurlijke en de economische rol van de grens grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen stimuleren. De sociaal-culturele en de juridische rol van de grens werkt beperkend.

Het aantal bedrijfsverplaatsingen vanuit de Achterhoek is duidelijk verschillend met Gelderland. De Achterhoek is meer ruraal, waardoor het aantal bedrijfsverplaatsingen een stuk lager ligt. Daarnaast blijkt dat het aantal bedrijfsverplaatsingen binnen de Achterhoek behoorlijk hoog ligt, oftewel bedrijven binnen de Achterhoek zijn niet zo snel geneigd om zich te verplaatsen buiten de Achterhoek. Dit kan te maken hebben met het overschot aan bedrijventerreinen maar ook met de cultuur van de Achterhoekse ondernemers. Het aantal bedrijven dat verplaatst buiten de Achterhoek is vrij klein. Hierdoor is het aantal bedrijven dat zich verplaatst over de provinciegrens nog kleiner. Het aantal bedrijfsverplaatsingen over de provinciegrens bedraagt in de Achterhoek 6% van het totaal aantal verplaatsingen vergeleken met 12% in heel Gelderland. Het aantal landsgrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen bedraagt 0,3% van het totaal aantal verplaatsingen in de Achterhoek. Dat dit een stuk lager is dan het aantal provinciegrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen is logisch gezien het feit dat naarmate de geografische schaal groter wordt het aantal bedrijfsverplaatsingen afneemt.

De meeste bedrijfsverplaatsingen zijn te vinden in de belangrijkste sectoren van de Achterhoek: de industrie, bouw en landbouw. Het is opvallend dat er geen enkel bedrijf is verplaatst dat zich bevindt in de dienstverlening; mogelijk speelt het vergunningstelsel een rol.

De meeste geënquêteerde bedrijven zijn verplaatst na 1992, de invoering van de Europese Unie en het verdrag van Schengen. Hiervan is blijkbaar een positieve stimulans uitgegaan. Daarnaast lijkt de economische ontwikkeling die Kreis Borken heeft doorgemaakt van invloed te zijn geweest op het aantal verplaatsingen. Van de 12 gevonden bedrijven zijn er 2 die geheel zijn verplaatst en 10 bedrijven zijn gedeeltelijk verplaatst.

Vanuit de literatuur komt naar voren dat bedrijfsverplaatsing eerder voorkomt bij kleine bedrijven. Dat wordt in deze studie niet bevestigd. De bedrijven die verplaatsen over de grens zijn juist groter dan die, welke dat niet doen.

11 van de 12 bedrijven verplaatst over een afstand van minder dan 20 km en de helft van de bedrijven verplaatst over een afstand van minder dan 10 km. De bedrijven verplaatsen het meest naar Bocholt, de grootste naburige Duitse stad.

De resultaten van de vragenlijsten geven een enigszins ander beeld dan dat uit de literatuur met betrekking tot de rollen van de grens. De politiek-bestuurlijke rol van de grens lijkt geen rol te spelen en de juridische rol van de grens blijkt voor sommige bedrijven juist stimulerend te werken. Toch lijken de gevolgen voor werknemers nog steeds erg negatief uit te pakken voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. De economische en sociaal-culturele rol van de grens daarentegen werkt stimulerend.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting	3
Lijst met figuren en tabellen	5
Hoofdstuk 1: Inleiding	7
1.1 Aanleiding	7
1.2 Onderzoeksbeschrijving	7
1.3 Methodologie	9
1.4 Leeswijzer	9
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	10
2.1 Theoretisch kader bedrijfsverplaatsing	10
2.1.2 Locatietheorieën	11
2.1.2.1 De (neo) klassieke benadering	11
2.1.2.2 De behaviorale benadering	11
2.1.2.3 De institutionele benadering	11
2.1.2.4 De evolutionaire benadering	12
2.1.3 Internationale bedrijfsverplaatsing	12
2.1.4 Locatietheorie vs. Bedrijfsverplaatsing	13
2.2 Theoretisch kader grenzen	14
2.2.1 Open versus gesloten grenzen	14
2.2.2 Functionele versus affectieve grenzen	16
2.2.3 Concrete versus abstracte grenzen	17
2.3 Conclusie	18
Hoofdstuk 3: Welke rollen spelen grenzen en werkt dit stimulerend of beperkend voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing?	20
3.1 De politiek-bestuurlijke grens	21
3.1.2 De politiek-bestuurlijke grens: het belang van Nederland, Duitsland en de Europese Unie	21
3.1.3 De staatsinrichting van Nederland en Duitsland	21
3.1.4 De Europese Unie en grensoverschrijdende samenwerking	23
3.1.5. Wat betekent de politiek-bestuurlijke grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?	24
3.2 De juridische grens	24
3.2.1 Het opzetten van een onderneming in het buitenland	25
3.2.2 Belastingen	26
3.2.3 Arbeidskosten	26
3.2.4 Gevolgen voor werknemer	27
3.2.5 De Europese Unie	27
3.2.6 Overzicht sociale zekerheid in Nederland en Duitsland	28
3.2.7 Verschillen in sociale zekerheid	28
3.2.8 Wat betekent de juridische grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing?	29
3.3 De economische grens	29
3.3.1 De arbeidsmarkt	30
3.3.2 Bedrijvendynamiek	32
3.3.3 De economische ontwikkeling	34
3.3.4 Wat betekent de economische grens voor	37

grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?	
3.4 De sociaal-culturele grens	38
3.4.1 De cultuur van de Achterhoek	38
3.4.2 Het beeld van Nederlanders over Duitsland	38
3.4.3 Het beeld van Duitsers over Nederland	39
3.4.4 Culturele verschillen	39
3.4.5 Wat betekent de sociaal-culturele grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?	41
3.6 Conclusie	42
Hoofdstuk 4: Wat is het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?	43
4.1 Inleiding	43
4.2 Gelderland: Het aantal inter- en intraprovinciale bedrijfsverplaatsingen	43
4.2.1 Verplaatsingen binnen Gelderland	44
4.2.2 Verplaatsingen vanuit Gelderland	44
4.3 Wat is het aantal bedrijfsverplaatsingen binnen de Achterhoek en uit de Achterhoek?	44
4.3.1 Verplaatsingen binnen de Achterhoek	45
4.3.2. Verplaatsingen vanuit de Achterhoek naar een andere provincie	45
4.4 Wat is het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in de Achterhoek?	46
4.5 Conclusie	47
Hoofdstuk 5: De kenmerken van (grensoverschrijdende) bedrijfsverplaatsing	48
5.1 Inleiding	48
5.2 Methodologie vragenlijst	48
5.3 Sector	49
5.4 De periode van verplaatsing	50
5.5 Gehele of gedeeltelijke verplaatsing, motief bepaalt?	51
5.6 De grootte van het bedrijf en de invloed van werknemers op verplaatsing	51
5.7 De afstand van de verplaatsing en de invloed van de locatie	52
5.8 Conclusie	53
Hoofdstuk 6: De betekenis van de grens voor bedrijven	55
6.1 Politiek-bestuurlijke grens	55
6.2 Juridische grens	55
6.3 Economische grens	56
6.4 Sociaal-culturele grens	57
6.5 Conclusie	57
Hoofdstuk 7: Conclusie en aanbevelingen	59
Literatuurlijst	61
Bijlagen	65
A1 Email in Nederlands	65
A2 Email in Duits	65
B Vragenlijst Dhr. G. Essers	66
C Vragenlijst Dhr. A. Crämer	67
D Vragenlijst bedrijven	68

Lijst figuren

Figuur 1.1: Overzicht Achterhoek en Kreis Borken	8
Figuur 1.2: Conceptueel model	9
Figuur 2.1: Centrifugale en centripetale oriëntatie	15
Figuur 2.2: Discontinuïteit in de stroom van activiteiten	16
Figuur 2.3: Ruimtelijke cognitie in een grensgebied	18
Figuur 3.1: Bestuursstructuur deelstaat Nordrhein-Westfalen	22
Figuur 3.2: Overzicht EUREGIO	23
Figuur 3.3: Werkgelegenheidsontwikkeling Gelderland en Achterhoek 2000-2009	31
Figuur 3.4: Werkgelegenheidsontwikkeling Kreis Borken 2000-2008	31
Figuur 3.5: Aantal starters in de Achterhoek 1999-2009	33
Figuur 3.6: Oprichting van nevenvestigingen en dochter ondernemingen in de Achterhoek 1999-2009	33
Figuur 3.7: Aantal opheffingen in de Achterhoek 1999-2009	33
Figuur 3.8: Aanwas in de Achterhoek 1999-2009	34
Figuur 3.9: Aanwas in Kreis Borken 2001-2009	34
Figuur 3.10: Omzetontwikkeling Achterhoek en Nederland geïndexeerd 1997 = 100	35
Figuur 3.11: Exportontwikkeling Achterhoek geïndexeerd 1997 = 100	35
Figuur 3.12: Omzetontwikkeling Kreis Borken voor maakindustrie geïndexeerd 1997 = 100	36
Figuur 3.13: Exportontwikkeling Kreis Borken voor maakindustrie geïndexeerd 2000 = 100	37
Figuur 4.1: Overzicht totaal aantal verplaatsingen Regio Achterhoek	46
Figuur 5.1: Sectorverdeling	50
Figuur 5.2: Afstand grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen	53

Lijst tabellen

Tabel 2.1: Wij vs. zij en hier vs. Daar	21
Tabel 3.1: Overzicht belastingensoorten voor ondernemers in Duitsland en Nederland	26
Tabel 3.2: Ontwikkeling arbeidskosten per werknemer in procenten	27
Tabel 3.3: Overzicht bevolking en beroepsbevolking	30
Tabel 3.4: Werkloosheid in procenten	31
Tabel 3.5: Opleidingsniveau beroepsbevolking in 2008 uitgedrukt in procenten	32
Tabel 3.6: Totaal aantal oprichtingen Kreis Borken	33
Tabel 3.7: Aantal opheffingen in Kreis Borken 2001-2009	34
Tabel 3.8: Bruto Binnenlands Product in miljoenen voor de Achterhoek	36
Tabel 3.9: Bruto binnenlands product in miljoenen voor Kreis Borken	37
Tabel 3.10: Overzicht culturele verschillen tussen Duitsland en Nederland in het zakelijke verkeer	40
Tabel 3.11: Schema voor bedrijven die vanuit de Achterhoek naar Duitsland verplaatsen	42
Tabel 4.2: Aantal vestigingen en aantal intra- gemeentelijke en provinciale verplaatsingen in de Achterhoek in periode 2002 - 2007	45
Tabel 4.3: Verplaatsingen naar ander provincies in de Achterhoek in periode 1998-2007	45
Tabel 5: Periode van verplaatsing	51
Tabel 5.1: Overzicht omvang onderneming en nationaliteit werknemers	52
Tabel 6.1: Vergelijking conclusie hoofdstuk 3 en resultaten vragenlijst	58

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Aanleiding

Grenzen zijn interessant omdat ze voortdurend veranderen. Grenzen zijn lijnen in de ruimte, gecreëerd of bepaald door mensen op een bepaald moment en met een bepaald doel.

Landsgrenzen worden gecreëerd met de vorming van staten. Grenzen kunnen zorgen voor culturele, psychologische, economische en politieke verschillen. Grenzen kunnen open en gesloten zijn.

Rond het begin van de 20ste eeuw zijn landsgrenzen heel fysiek van aard. Naties vechten voor hun territorium. Militairen staan aan beide kanten van de grens en vechten voor hun territorium. Dit zorgt voor een gesloten grens, de grens als barrière.

Vanaf de jaren '50 zijn door globalisering, technologische ontwikkeling maar ook door de vorming van verschillende instituties, De Europese Unie in het bijzonder, grenzen veranderd (Anderson & O'Dowd, 1999). In de jaren '90 wordt gesproken over een Europa zonder grenzen (Newman, 2006). Tegenwoordig wordt hier anders over gedacht. Grenzen verdwijnen niet; ze veranderen. Dit heeft gevolgen voor grensregio's en voor de beeldvorming rond grenzen. Zorgt de verandering van grenzen voor meer openheid? Voor bedrijven zou dit moeten betekenen dat ze makkelijk van het ene land naar het andere kunnen verplaatsen.

Uit de literatuur komt naar voren dat bedrijfsverplaatsingen vooral voorkomen op korte afstand. Hoe werkt dit in grensgebieden? Verplaatsen bedrijven even makkelijk naar Duitsland als binnen Nederland? In hoeverre komen grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voor en wat is de rol van grenzen bij die verplaatsing?

1.2 Onderzoeksbeschrijving

De grens kan meerdere rollen aannemen, en elke rol heeft gevolgen voor het aangrenzende gebied. Nederland, Duitsland en de Europese Unie kunnen door hun macht invloed uitoefenen op de rol die de grens aanneemt. Daarnaast heeft de regio zelf, een bepaalde invloed op hoe met de grens wordt omgegaan en hoe de grens wordt ervaren. Dit heeft gevolgen voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. Bepaalde rollen kunnen er voor zorgen dat bedrijven besluiten om niet of slechts binnen Nederland te verhuizen, terwijl andere rollen bedrijfsverplaatsingen juist zouden kunnen aanmoedigen.

De probleemstelling luidt daarom:

De grens als beperking of stimulans voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen.

De doelstelling van dit onderzoek luidt:

Het verkrijgen van inzicht in de omvang van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen en de rol die de grens daarin speelt.

Uit de doelstelling kan de volgende vraagstelling worden afgeleid:

In hoeverre komen grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voor en wat is de rol van grenzen bij die verplaatsingen?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. Welke rollen spelen grenzen en werken deze stimulerend of beperkend voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing?
2. Wat is het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?
3. Wat zijn de kenmerken van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?
4. Wat is de betekenis van grenzen voor bedrijven en welk effect hebben die op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?

Onderzoeksafbakening: waarom de Achterhoek?

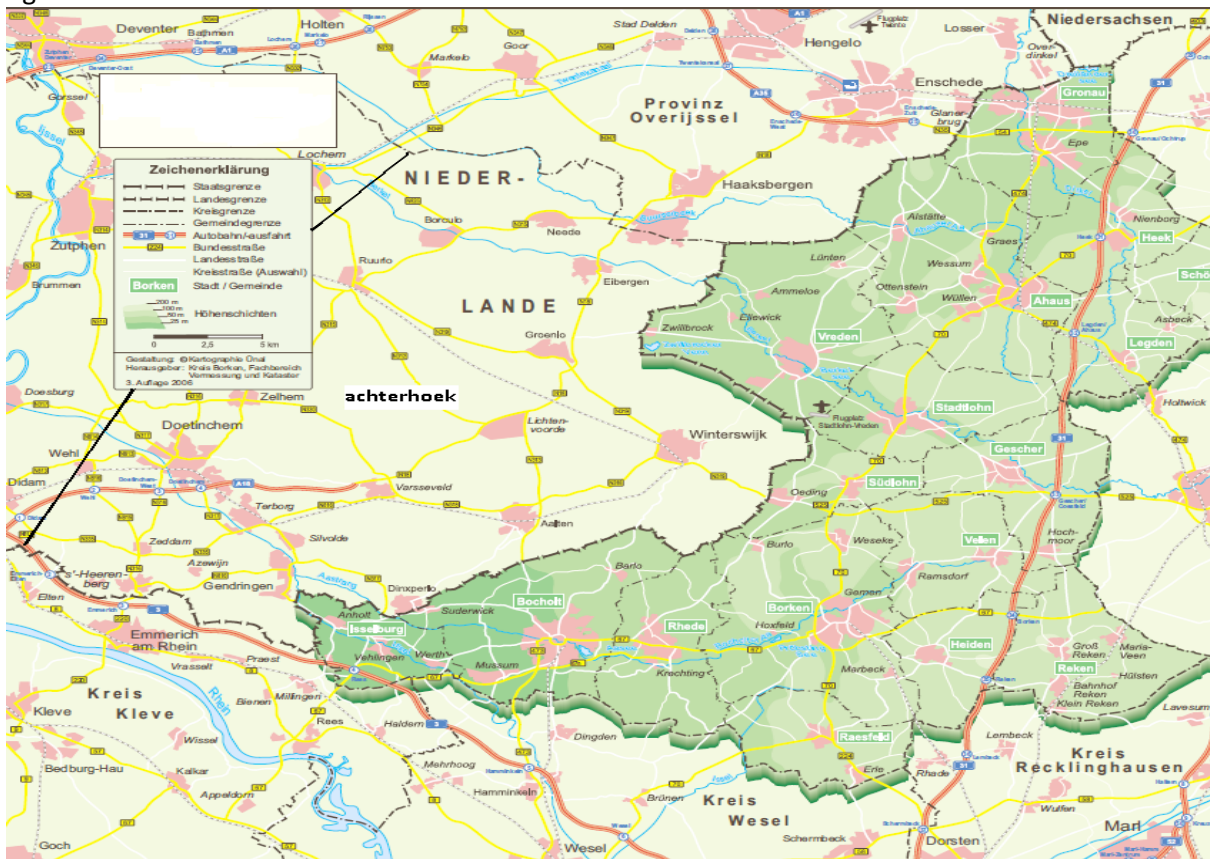
Bedrijfsverplaatsingen gaan over korte afstand. Dit heeft gevolgen voor de keuze van de regio (Pellenbarg, 2005). Bij dit onderzoek is gekozen voor een grensregio met een lange grensstreek, omdat verwacht kan worden dat daar de meeste interactie plaatsvindt. De Achterhoek voldoet aan dit criterium. De Achterhoek is daarnaast interessant, omdat het een cultureel afgebakend gebied is. Inwoners voelen zich verbonden met de regio (Vergunst & Bock, 2005); zou dit invloed kunnen hebben op bedrijfsverplaatsingen en in het bijzonder grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen? Aan de andere kant wordt de Achterhoek bijna omringd door Duitsland; misschien versterkt dit gegeven juist de banden met Duitsland.

De Achterhoek kan getypeerd worden als een rurale regio met veel kleine plaatsen en dorpen. De regio Achterhoek bestaat volgens de indeling van het CBS uit negen gemeenten. In dit onderzoek wordt de indeling van de Kamer van Koophandel, en het samenwerkingsverband 'regio Achterhoek' aangehouden waardoor de gemeente Lochem niet wordt meegerekend. Voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen op korte afstand zal dit naar verwachting geen effect hebben, want Lochem ligt het meest westelijk. De gemeenten die wel binnen de regio Achterhoek vallen zijn: Aalten, Berkelland, Bronckhorst, Doetinchem, Montferland, Oost Gelre, Oude IJsselstreek en Winterswijk. Doetinchem heeft met 56.000 de meeste inwoners en wordt ook wel als hoofdstad gezien van de Achterhoek.

De Duitse kant van de grens bestaat voor het grootste deel uit Kreis Borken en voor een klein deel uit Kreis Kleve. De belangrijkste plaatsen daarbinnen zijn: Ahaus, Borken, Bocholt, Emmerich, Isselburg, Rhede, Stadthohn, Sudlohn en Vreden. In figuur 1.1 wordt een overzicht gegeven van het betreffende gebied.

Naast andere regio's behoren Kreis Borken en de Achterhoek tot de EUREGIO. Dit is de naam van een groot samenwerkingsverband van de Europese Unie dat tot doel heeft het opbouwen en versterken van grensoverschrijdende structuren in het Duits-Nederlandse grensgebied.

Figuur 1.1: Overzicht Achterhoek en Kreis Borken

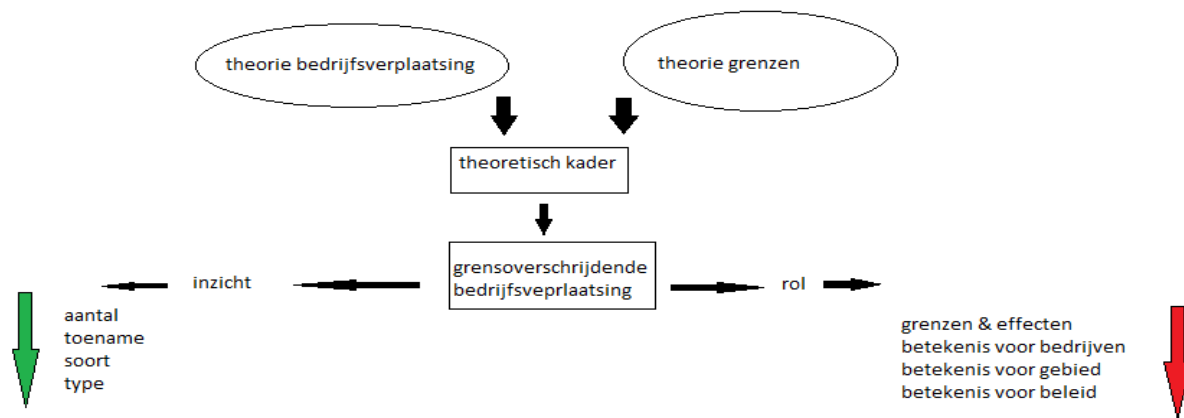

Bron: flugplatz-Stadthohn Vreden

1.3 Methodologie:

Figuur 1.2: Conceptueel model

Methodologie

Er is weinig onderzoek gedaan naar grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Het theoretisch kader van dit onderzoek is daarom opgesplitst in 2 delen. In het eerste deel is literatuurstudie gedaan naar bedrijfsverplaatsingen. Hierbij komen de belangrijkste theorieën rond (internationale) bedrijfsverplaatsing aan bod. Het tweede deel bestaat uit een literatuurstudie over grenzen. Hier wordt ingegaan op de belangrijkste theorieën van grenzen. Hoofdstuk 3 is een verdere uitwerking van hoofdstuk 2. Via literatuurstudie en interviews met experts worden de rollen van grenzen en het effect op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing besproken. Hoofdstuk 4 geeft het aantal (grens) overschrijdende bedrijfsverplaatsing weer. De resultaten zijn gebaseerd op cijfers van de provinciale werkgelegenheidsenquête Gelderland. Hoofdstuk 5 en 6 worden behandeld aan de hand van een vragenlijst. Door middel van vragenlijsten wordt voor hoofdstuk 5 geprobeerd om de kenmerken van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in kaart te brengen en voor hoofdstuk 6 wordt geprobeerd de uitwerking van hoofdstuk 3 te toetsen aan bedrijven die zijn verplaatst.

Leeswijzer

Dit onderzoek is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op theorie van (internationale) bedrijfsverplaatsingen en van grenzen en grensgebieden. Na deze inbedding zal in hoofdstuk 3 nagegaan worden welke rollen grenzen spelen. Het gaat hierbij op politiek-bestuurlijke, juridische, economische en sociaal culturele rollen. Gekeken wordt welke rollen van belang zijn voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen en of deze een stimulerend dan wel een beperkend effect hebben.

In hoofdstuk 4 wordt nagegaan wat het aantal (grensoverschrijdende) bedrijfsverplaatsingen is in de Achterhoek. Het gaat hier om een vergelijking waarin wordt gekeken in hoeverre (lands) grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen zich verhouden tot het totaal aan bedrijfsverplaatsingen en specifiek het aantal provinciegrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. In hoofdstuk 5 zullen de kenmerken van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen worden besproken. Dit zal worden gedaan aan de hand van theorie van bedrijfsverplaatsingen. In hoofdstuk 6 zal worden ingegaan op de rol die de grenzen spelen voor bedrijven. Dit is een casestudy naar het belang van de in hoofdstuk 3 genoemde rollen van de grens voor de onderzochte bedrijven. In hoofdstuk 7 worden ten slotte de conclusies getrokken.

2.1 Theoretisch kader bedrijfsverplaatsingen

Door voortdurende verandering van de voorkeuren van consumenten, technische vooruitgang, verandering van regels zal ook het bedrijf zich moeten aanpassen zowel intern als extern, wil het blijven voortbestaan. Bedrijfsverplaatsing kan een dergelijke aanpassing zijn.

Volgens de meest simpele definitie is bedrijfsverplaatsing:

Een verandering van het adres van een bedrijf van A naar B (Pellenbarg & Van Steen, 2003)

Een meer uitgebreide definitie is die van Townroe (1976):

“A move which involves both the closure of previously occupied premises and the opening of a new establishment”.

Naast gehele bedrijfsverplaatsing is het ook mogelijk dat een bedrijf zich gedeeltelijk verplaatst.

Gedeeltelijke verplaatsing is de oprichting van een nieuwe vestiging die gekoppeld is aan een reeds bestaande vestiging (Schmenner 1980).

Bedrijfsverplaatsingen worden gezien als onderdeel binnen de demografie van bedrijven (Pellenbarg, 2005). Naast het onderdeel bedrijfsverplaatsingen besteedt demografie van bedrijven ook aandacht aan de oprichting, opheffing, fusie en splitsing van bedrijven. Bedrijfsverplaatsingen vormen slechts een klein onderdeel van demografie van bedrijven. Dit komt voornamelijk doordat er weinig data beschikbaar is. Daarnaast zien weinig regio's het belang van onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen. Dit komt doordat het merendeel van de bedrijfsverplaatsingen zich binnen de eigen regio afspeelt. Er zijn echter genoeg redenen die het belang van bedrijfsverplaatsingen laten zien. Pellenbarg & Van Steen (2003) geven drie redenen voor het belang van onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen. Ten eerste is de frequentie van bedrijfsverplaatsingen veel groter dan werd aangenomen. Ten tweede betekent bedrijfsverplaatsing voor bedrijven vaak groei. Groei kan worden gezien als de belangrijkste pull- en pushfactor. Tot slot zou de geringe ruimtelijke schaal van bedrijfsverplaatsingsbewegingen moeten worden heroverwogen. Het merendeel van de bedrijfsverplaatsingen is lokaal of vindt plaats binnen de regio. Slechts 10% van de bedrijven verplaatst buiten de provincie (Pellenbarg & Kemper, 1999). Vanuit regionaal economisch ontwikkelingsperspectief zijn de verplaatsingen over de lange afstand (10%) van belang, maar voor de ruimtelijke ontwikkeling zijn alle verplaatsingen van belang. Doorgaans betekent een verplaatsing dat er nieuwe locaties voor nodig zijn.

Vanuit de economische geografie is er veel aandacht voor het fenomeen bedrijfsverplaatsingen. Hierbij zijn de praktische ingevingen (bedrijfsverplaatsingen als doel van regionaal economisch ontwikkelingsbeleid) meer van belang geweest voor onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen dan de theoretische; de manier waarop ondernemers hun locatiekeuze maken en kiezen als bron voor theorieën van locatiekeuzes (Pellenbarg et al. 2005).

De oudste en bekendste studie over bedrijfsverplaatsing is die van van McLaughlin en Rebock (1949) met hun beschrijving van de verschuiving van de traditionele industrieën van het noordoosten van de VS naar de zuidelijke staten. Het hoogtepunt van onderzoek naar bedrijfsverplaatsing vond plaats in de jaren '70. Vooral Engelse onderzoekers maakten daarbij de link naar regionaal ontwikkelingsbeleid. De bekendste werken zijn van Townroe (1972), Keeble (1968), Luttrell (1962) en Cameron & Clark (1966). Na de jaren '80 verloor het onderwerp bedrijfsverplaatsingen zijn aandacht bij wetenschappers. De belangrijkste verschuivingen binnen de industrie hadden toen al plaats gevonden: de suburbanisatie rond grote agglomeraties meestal op korte afstand en de decentralisatie over lange afstanden van de kern naar periferie gebieden (Pellenbarg et al, 2005). Hoewel grote trends binnen de verschuiving van de industrie hebben plaatsgevonden, blijft het nog

steeds een heel actueel onderwerp. Bedrijven blijven zich verplaatsen. Nieuwe veranderingen binnen de omgeving van het bedrijf zowel intern als extern zullen een bedrijf tot beweging brengen.

2.1.3 Locatietheorieën

Binnen de economische geografie wordt de locatietheorie als een van de belangrijkste onderdelen gezien. Locatietheorie of vestigingsplaatsleer is dan ook een belangrijk onderdeel binnen de theorievorming van bedrijfsverplaatsing. Om die reden wordt hier wat dieper op ingegaan. Achtereenvolgens zullen de (neo) klassieke benadering, de behaviourale benadering, de institutionele benadering en de evolutionaire benadering worden besproken.

2.1.2.1 De (neo) klassieke benadering

“Vanuit de (neo) klassieke locatietheorie wordt een bedrijf gezien als een soort rekenmachine” (Pen, 2002 p 22). Belangrijke begrippen zijn optimizer, economic man en homo economicus. Met deze begrippen wordt bedoeld dat het bedrijf autonoom handelt, rationeel is en perfect is geïnformeerd. De belangrijkste variabelen binnen de theorieën in de (neo) klassieke benadering zijn grondstoffen, transportafstanden, beschikbaarheid van productiefactoren, ligging ten opzichte van afzetmarkt en agglomeratievoordelen in een volledig vrije markt (Pen, 2002). De twee belangrijkste werken binnen de klassieke locatietheorie is ‘Der Isolierte Staat’ van Von Thünen (1826) en ‘Über den Standort der Industrie’ van Weber (1909). Von Thünen bepaalt de locatie van agriculturele productie aan de hand van opbrengsten, afstand en volume van het agrarisch product en de daaraan gerelateerde transportkosten tot de afzetmarkt.

De studie van Weber is van groter belang omdat hij voor het eerst spreekt van vestigingsplaatsfactoren. Weber formuleert een theorie van vestigingsplaatsfactoren op basis van vervoerskosten, arbeidskosten en agglomeratiekosten.

In de neoklassieke locatietheorie worden theorieën van klassieke locatietheorieën verder uitgewerkt. Lösch (1940) wordt gezien als de echte grondlegger van de locatietheorie omdat hij enerzijds de aandacht richt op locatiefactoren en anderzijds de kosten en opbrengsten aan elkaar relateert.

2.1.2.2 De behaviorale benadering

“In de behaviorale locatietheorie is het oordeel over de vestigingsplaats niet de uitkomst van de berekening maar van de besluitvorming” (Atzema et al. 2002 p. 84). De behaviorale benadering is vooral gebaseerd op inzichten uit de psychologie. Het bedrijf wordt gezien als een sociale organisatie. Belangrijke begrippen binnen deze benadering zijn satisficer, bounded rationality en homo psychologicus (Pellenbarg, 1998). De homo psychologicus leeft met onvolledige informatie, onzekerheid en daardoor met risico. Hij maakt een rationele keuze binnen de grenzen van zijn inschattingvermogen en gegeven zijn ambities.

Grondlegger van de behaviorale benadering is Simon. Hij ontving in 1978 de Nobelprijs voor de economie voor zijn onderzoek op het grensvlak tussen economie en psychologie. Zijn belangrijkste werk is “The new science of management decision” uit 1960. Naast Simon is ook Pred belangrijk geweest binnen de behaviorale locatietheorie. *“Hij wijst er op dat een ondernemer niet alle kennis kan vergaren en het optimaal benutten van kennis een moeilijke taak is. De ondernemer zal proberen de te bereiken doelen in een bepaalde volgorde te plaatsen (incrementele rationaliteit), vuistregels ontwikkelen (procedurele rationaliteit) en eigenvoorkeuren de vrije loop geven (expressieve rationaliteit)”* (Atzema et al, 2002 p. 89).

2.1.2.3 De institutionele benadering

De neo klassieke locatietheorie en de behaviorale locatietheorie hebben gemeen dat ze uitgaan van een bedrijf in een statische omgeving. Een bedrijf kan kiezen uit een aantal locaties en neemt daarbij economische en niet-economische factoren in overweging. De ‘economic man of de ‘satisficer’ neemt het besluit. In de jaren ‘80 kwam er veel kritiek op deze gedachte. De institutionele locatietheorie gaat er van uit dat economische processen zijn gevormd door de maatschappelijke-, culturele instituties en waardesystemen. Hiermee wordt bedoeld dat er niet alleen naar het gedrag

van het bedrijf moet worden gekeken, maar ook naar de sociaal culturele context waarin dit gedrag is ingebed (Martin, 1999). Vooral de geography of enterprise is van belang. Deze wordt uitgebreid besproken in paragraaf 2.1.3.

2.1.2.4 De evolutionaire benadering

De evolutionaire benadering is gebaseerd op darwinistische principes. De belangrijkste begrippen zijn selectie, overerving en mutatie. Deze begrippen zijn vertaald naar economisch geografische begrippen als innovatie, routines en concurrentie (Boschma et al, 2002). De aanpassingsomgeving (markten en institutionele contexten) wordt beïnvloed door de actoren zelf en staat daarom niet vast. Het aanpassingsproces is een moeilijke opgave voor de ondernemer; hij kan zijn handelingsvrijheid vergroten door reflectie en kennis. De overheid heeft de voorwaarden scheppende rol om samen met bedrijven uit de regio dit aanpassingsproces te stimuleren (Atzema et al, 2002). De evolutionaire benadering past goed bij demografie van bedrijven, want de evolutionaire benadering wordt gebruikt bij toegang en opheffing van bedrijven, de overlevingskansen van bedrijven en de locatiekeuze van bedrijven. Een belangrijk punt is dat verplaatsing een vorm is van aanpassing en deze kan worden verklaard door de keuze die het bedrijf in het verleden heeft genomen (Marriotti, 2005; Frenken & Boschma, 2007).

2.1.3 Internationale bedrijfsverplaatsing

Rond de jaren '60 tijd werd er door de economische geografie voor het eerst over 'the geography of enterprise' gesproken. Binnen deze stroming is de strategische keuzebenadering een belangrijk aspect. De strategische keuzebenadering komt voort uit de behaviourale benadering. De aandacht gaat vooral uit naar grote bedrijven. *"De geography of enterprise richtte zich op de studie naar de invloed van het management van grote multilocationele ondernemingen op het spreidingspatroon van de tot dergelijke concerns behorende vestigingen"* (Atzema et al, p. 93, 2005). Rond die zelfde periode beschrijven Cyert & March het verloop van besluitvormingsprocessen binnen bedrijven. Bij the geography of enterprise worden 3 vragen gesteld (Atzema et al, 2005):

Waarom ontplooiën bedrijven zich in het buitenland?

De belangrijkste motieven om naar het buitenland te gaan zijn kostenreducties en het openen van nieuwe markten (Bruins & Knippenberg, 1999). Door toenemende internationale concurrentie moeten bedrijven blijven groeien om te overleven.

Hoe gaan ze in het buitenland aan de slag?

Bruins & Knippenberg maken hierbij onderscheid tussen nomadische en non-nomadische bedrijven. Bij nomadische bedrijven gaat het om footloose bedrijven: ze verplaatsen zich over de grens en richten een nieuw bedrijf op. Het gaat hierbij vaak om een korte verblijfsduur om optimaal te profiteren van kostenreducties die van belang zijn bij een arbeidsintensieve productie. Het bedrijf is vooral gebonden aan het internationale netwerk waarin het opereert. Non-nomadische bedrijven zijn inert, ze zijn bron- en marktgebonden; ze hebben een lokaal of regionaal netwerk, en als ze zich verplaatsen zal het gaan om een lange termijn met een hoge kapitaalinvestering (Bruins & Knippenberg, 1999).

Aan welke landen geven ze de voorkeur?

Het CPB maakt hierin onderscheid tussen gelijke landen en ongelijke landen. Gelijke landen zijn landen die in het niveau van economische ontwikkeling gelijk zijn aan Nederland. Vooral markttoegang; de aanwezigheid van belangrijke leveranciers, afnemers of werknemers zijn doorslaggevend voor gelijke landen. Bij ongelijke landen gaat het vooral om lagelonenlanden zoals in China, India of landen in het voormalig Oostblok. Kortom landen waar kostenreducties een belangrijke rol spelen. Veruit de meeste investerings- en handelsstromen gaan tussen landen die veel op elkaar lijken (CPB, 2005).

Binnen de geography of enterprise zijn ook een aantal benaderingen waarbij de locatiekeuze gebruikt wordt als vorm van het strategisch beleid van de onderneming zoals het ruimtelijk ontwikkelingsmodel van Håkanson (1979), de productielevenscyclus van Vernon (1966) en het OLI

paradigma van Dunning (Atzema et al, 2005). Volgens Dunning zijn er 3 essentiële elementen die bepalen of een bedrijf wel of niet naar het buitenland gaat verplaatsen (Dunning & Lundan, 2008):

1. Ownership-specific advantages (O); dit zijn bedrijfsspecifieke kenmerken
2. Location-specific factors (L); elementen van het productiemilieu van land of regio
3. Internationalization of ownerspecific advantages (I); bedrijfsspecifieke kennis wordt het liefst in eigen hand gehouden.

Een bedrijf zal in een ander land gaan opereren wanneer aan twee of drie van de bovenstaande elementen kan worden voldaan. Het interessante van deze benadering is dat naast bedrijfsexterne factoren als productiemilieu ook bedrijfsinterne factoren bij de keuze om in een ander land te opereren betrokken worden.

2.1.4 Locatietheorie vs. bedrijfsverplaatsing

Door Pellenbarg (2005) wordt het verschil tussen verplaatsingstheorie en locatietheorie uitgelegd. Theorie over bedrijfsverplaatsing op zich komt zelden voor. Deze theorieën worden meestal als uitstapje binnen locatietheorieën behandeld. Bedrijfsverplaatsing verschilt echter van bedrijfslocatie, omdat het expliciet het feit meeneemt dat de ene locatie is vervangen door de andere. Een bedrijf heeft een geschiedenis en deze geschiedenis heeft invloed op het proces van locatievoorkeuren. Dit wordt ook wel padafhankelijkheid genoemd. Deze uitkomst van locatievoorkeuren is daarom een voorwaardelijke. Het specifieke gedrag van deze voorwaardelijke effecten is belangrijk voor de theorie van bedrijfsverplaatsing.

Een andere manier om naar dit verschil te kijken is door het verplaatsingsproces op te delen in twee opeenvolgende stappen:

- het besluit om te verhuizen (pushfactor)
- het besluit om naar een andere, specifieke locatie te verplaatsen (pullfactor).

De locatietheorie richt zich op de optimale locatiekeuze waarbij locatiefactoren of pullfactoren de attractiviteit van de bedrijfslocatie bepalen. De theorie rond bedrijfsverplaatsing neemt deze stap ook mee in de 'push' uit de huidige bedrijfslocatie.

2.2 Theoretisch kader; grenzen en grensregio's

Door de globalisatie lijken er steeds meer grenzen te verdwijnen. Globalisatie leidt tot een netwerk van verbindingen tussen mensen en bedrijven over de hele wereld. Juist door deze globalisatie is de roep om scheidlijnen tussen landen, regio's steeds groter geworden (Van Houtum, 1998). Volgens Van Houtum (2000) is het illustratief om te zien dat de neiging naar het "(re)territorialize" in tijd van uniformisme en globalisering de afgelopen eeuw het sterkst is geweest. De feiten wijzen uit dat er meer landen zijn bijgekomen en dat het aantal internationale conflicten is toegenomen. Grenzen zijn dus niet minder belangrijk geworden. Ze veranderen alleen voortdurend. Door de verandering van grenzen verandert ook de zienswijze over de grens. Volgens de Van Dale is een grens een scheidende lijn. In de Engelse literatuur zijn er drie woorden voor grens namelijk: 'Border', 'Boundary' en 'Frontier'. Voordat de afbakening van land en de demarcatie van grenzen begon, bestond het woord 'frontier' al. Frontier stamt af van 'a front', georiënteerd naar de buitenkant, als zone van contact. Voor mensen die in de zone van contact wonen zijn de mogelijkheden naar de buitenkant belangrijker dan de omgrenzing. Grenzen worden gezien als naar buiten georiënteerde flexibele limieten, (Ratti, 1993; Van Houtum, 1998). 'Frontier' duidt zowel de grens als het grensgebied zelf (Reichman, 1989).

Het begrip 'boundary' is pas in 20ste eeuw geïntroduceerd (Van Houtum, 1998). Het woord boundary stamt af van 'bounds' wat het bestaan en beheer van territoriale limieten impliceert. 'Boundaries' kunnen worden gezien als politieke scheidlijnen. De 'border' kan gezien worden als zowel grens als grensgebied. Het woord border wordt gezien als een vaste lijn (Ratti, 1993). Het woord 'Borderarea', kan gezien worden als grensregio, als subnationaal gebied waar sociaal en economisch leven direct wordt beïnvloed door de nabijheid van een internationale grens 'frontier'(Hansen 1977).

Volgens Van Houtum (2000) kunnen grenzen gezien worden als een expressie van de ruimtelijke afscheiding van menselijke plaatsen die nodig zijn uit sociaal oogpunt (om redenen van zekerheid en bescherming), en uit politiek oogpunt (voor behoud van controle en macht over het territorium en de waarborging van de eigen positie). Anderson & O'Dowd (1999) zien het belang c.q. de betekenis van grenzen als voortvloeisel van het belang van territorialiteit. De term 'grens' bestaat in alle organiserende principes van het politieke en sociale leven.

Zoals hierboven is geschetst, is de term 'grens' een veel omvattend begrip. Om de invalshoeken, rollen van de grens en de effecten daarvan te begrijpen, zal de grens worden ingedeeld op basis van drie vergelijkingen van Van Houtum (1998):

- Open versus gesloten grens
- Functionele versus affectieve grens
- Concrete versus abstracte grens.

Binnen deze vergelijkingen zullen drie benaderingen worden besproken die Van Houtum (2000) heeft gecategoriseerd uit een breed veld van Europese studies: the crossborder cooperation approach, the flow approach en the people approach.

2.2.1 Open versus gesloten grenzen

De vergelijking open versus gesloten grenzen kent twee extremen. De open grens wordt gevoed vanuit globalisering. In media wordt gesproken over een wereld zonder grenzen of ons leven in een 'global village'. Technologische ontwikkeling, gevoed door multinationals, heeft veel veranderd; bedrijven verplaatsen bedrijfsonderdelen naar de andere kant van de wereld. Daarnaast is reizen en communicatie nog nooit zo makkelijk en snel geweest. Door de globalisering zijn wereldwijd meer plaatsen met elkaar verbonden dan ooit tevoren. Bij de open grens past de 'crossborder cooperation approach', waarin de mens zich gedraagt als Homo Cont(r)actis (Van Houtum, 2000). Dit betekent, dat hij, gebruikmakend van reeds bestaande contacten en contracten op zoek gaat naar nieuwe contacten en contracten om zijn behoeften te bevredigen (Ratti, 1993). De mens ziet de ruimte als een ruimtelijk grensoverschrijdend netwerk met ontbrekende schakels. De belangrijkste begrippen

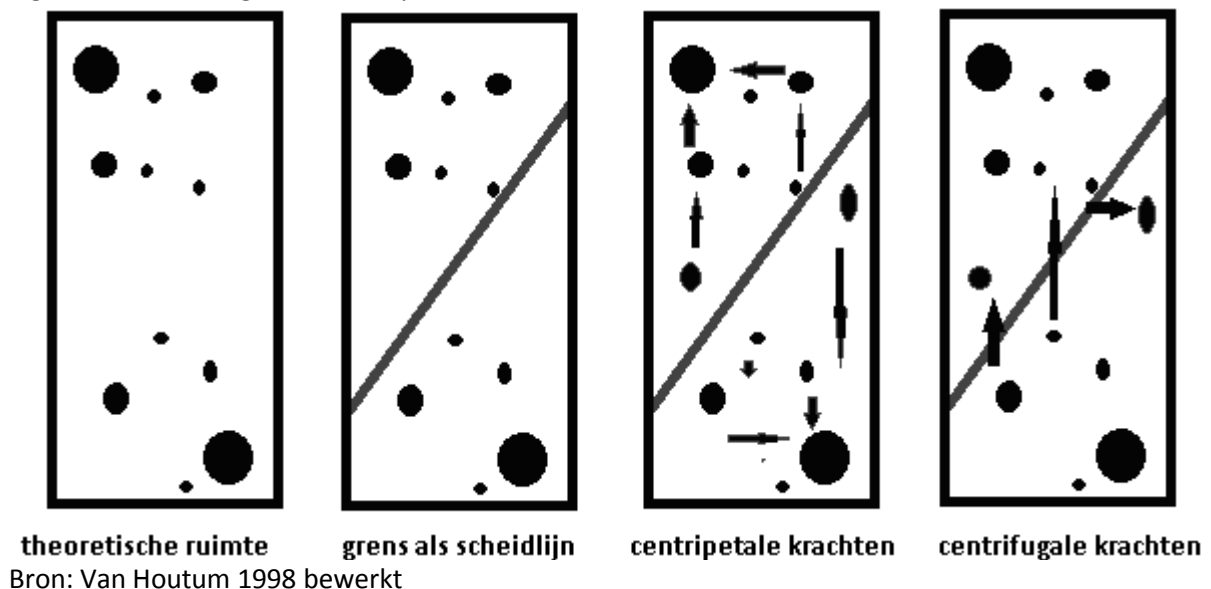
binnen deze "cross border cooperation" benadering zijn: samenwerking, netwerken, verschillen, synergie, openheid, effectiviteit en succes.

De centrale vraag die binnen deze benadering gesteld wordt is: doen grenzen er toe en wat kunnen we doen om ze te overwinnen? Het gaat hierbij om de analyse van effectieve strategieën om grenzen te overwinnen en daardoor het stimuleren van grensoverschrijdende ontwikkeling. De grens wordt in deze benadering gezien als een kunstmatige barrière tegen integratie en als uitdaging en kans voor contact en integratie. De grensregio wordt in deze benadering gezien als perifere, kleinschalige laboratoria en actieve ruimten, met de uitdaging om het middelpunt te worden.

Bij open grenzen kan gesproken worden van een centrifugale oriëntatie. Het is een beweging naar en over de externe limieten van het omgrensde territorium (Leimgruber, 1991). Ondernemers vergroten hun bedrijfsomgeving. Het marktgebied wordt vergroot over de grens heen. Ondanks het creëren van landsgrens-overschrijdende netwerken, zal het gedrag van bedrijven niet direct veranderen. Bedrijven zijn ingebed in hun omgeving. Het zal tijd kosten voordat centrifugale krachten effect hebben op ondernemingen.

De centripetale krachten zorgen voor een tegenovergesteld beeld: ondernemers zullen zich juist van de grens af keren en zich meer richten op de nationale centra. Figuur 2.1 visualiseert dit.

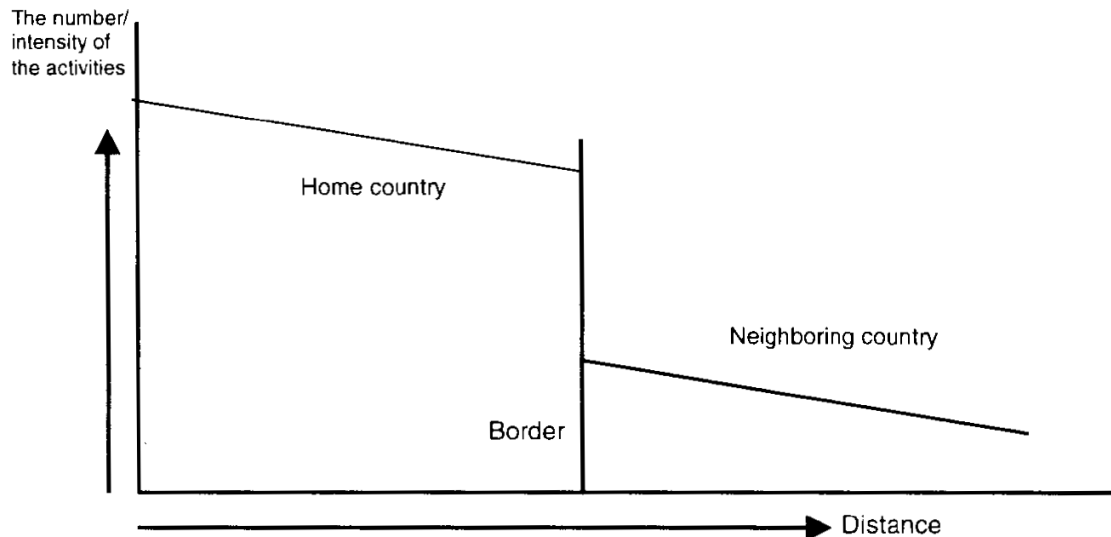
Figuur 2.1: Centrifugale en centripetale oriëntatie

Tegenover de open grens staat de gesloten grens. De gesloten grens brengt centripetale krachten in beweging. Bij gesloten grenzen zijn mensen of bedrijven meer naar binnen, in het door de grens omsloten territorium gericht. Binnen deze benadering worden grenzen gezien als soevereine markeringen van de staat, als limieten van de macht (Van Houtum, 1998). De gedachte van gesloten grenzen geeft aan waarom er grenzen zijn en wat het nut ervan is. Grenzen dienen een bepaald doel. Grenzen zijn markeringen in de ruimte, gemaakt door mensen en expressies van soevereiniteit, macht en onafhankelijkheid (Van Houtum, 1998). Ze hebben militaire, juridische, economische, politieke, culturele en ideologische rollen. Bij de gesloten grens past 'the flow approach' (Van Houtum, 2000). Deze benadering volgt de (neo) klassieke gedachte en gaat uit van de homo economicus handelend in een homogene ruimte. De belangrijkste begrippen binnen die Flow approach zijn fysieke afstand, discontinuïteit, transportkosten, economisch potentieel en toegankelijkheid. De centrale vraag die bij deze benadering wordt gesteld is: doen grenzen ertoe? Het gaat hierbij om de analyse van discontinuïteit in fysieke interactie over de grens. De grens wordt in deze benadering gezien als een fysieke barrière en een kunstmatige verstoring van het evenwicht. De grensregio wordt in deze benadering gezien als perifeer, sociaal en economisch randgebied en als passieve ruimte (Giaoutzi et al, 1993). In figuur 2.2 is te zien hoe de grens de intensiteit van het

aantal activiteiten beïnvloedt. De ruimte kan worden gezien als een homogene fysieke abstractie waarin kunstmatige obstakels zorgen voor discontinuïteit in de stroom van activiteiten (Van Houtum, 1998).

Figuur 2.2: Discontinuïteit in de stroom van activiteiten

Bron: Van Houtum 2000

Lösch (1940) betoogt dat landsgrenzen verstoringen zijn in marktnetwerken, gescheiden door de potentiële ruimtelijke markt, resulterend in economisch verlies (Ratti, 1993). Grensregio's kunnen worden gezien als woestijnen die alleen aantrekkelijk zijn voor sommige activiteiten. Giersch (1949) ontwikkelde een theorie waarin hij beargumenteerde dat des te lager de transportkosten per eenheid en des te groter schaalvoordelen zijn, des te groter het potentiële marktgebied; daarom zouden minder bedrijven kiezen voor een locatie in het grensgebied. Brocker (1984), Nuesser (1985) en Bruinsma (1994) kwamen tot dezelfde conclusies na studies over goederen-, personen of informatiestromen tussen grensplaatsen (Van Houtum, 1998). Lösch en Giersch worden gezien als de belangrijkste theoretici in deze stroming.

2.2.2 Functionele versus affectieve grenzen

Functionele grenzen zijn indicatoren van de limieten van de macht van een organisatie, terwijl de affectieve grens refereert aan de emotionele band die mensen hebben met een bepaald territorium. Zo kan een staatsgrens een affectieve grens worden (Van Houtum, 1998). Functionele grenzen lokken niet alleen de noodzaak uit van nationale instituties maar kunnen zelf ook instituties worden, door de toevoeging van het 'cut-off effect' van grenzen (Van Houtum 1998). Hiermee wordt bedoeld dat het besef van de grens zorgt voor een verschil in 'wij' en 'zij' (Newman, 2006). Een belangrijk voortvloeiend van de functionele en affectieve grens is het verschil tussen staat en natie. Staten kunnen worden gedefinieerd als organisaties met macht over inwoners in een afgebakend gebied en naties kunnen worden gedefinieerd als sociale collectiviteiten met een binding aan een zekere geschiedenis (Storey, 2001). Natie en staat worden vaak door elkaar heen gebruikt; bijvoorbeeld nationaal inkomen of internationalisering, terwijl staatsinkomen logischer zou zijn. Staten worden bepaald door grenzen, maar dat hoeft niet per se het geval te zijn voor naties. Frankrijk is een voorbeeld van een land waarbij natie voor een groot deel binnen de staat valt. De Arabische natie is een voorbeeld van een natie verdeeld over Saudi Arabië, Irak, Koeweit, Egypte etc.

Het bestaan van democratie, vooral na de Franse revolutie, en de ontwikkeling van het kapitalisme heeft enorm bijgedragen aan de formatie van naties (Storey, 2001).

De institutionalisatie van naties en de creatie van een nationale identiteit kunnen worden onderverdeeld in de volgende fasen (Paasi, 1996):

- constitutie van territoriale afbakening
- symbolische configuratie, mythes en legendes en instituties
- de groei van solidariteit
- identificatie met het territorium
- erkenning in het wereldsysteem

Grenzen zorgen voor verschillende staten en de institutionalisatie zorgt voor het creëren van een nationale identiteit. Een sterke nationale identiteit kan leiden tot problemen bij integratie het 'wij' en 'zij' gevoel (Newman, 2006). Paasi (1996) heeft een schema gemaakt waarin de verschillen tussen 'wij' en zij en hier en daar worden weergegeven.

Tabel 2.1: Wij vs. zij en hier vs. daar

	Hier	Daar
Wij	Integratie binnen territorium	Integratie over grenzen
Zij	Onderscheid binnen territorium	Onderscheid tussen wij en de ander over grenzen

Bron Paasi, 1996 p. 14

Naast deze verschillen tussen verschillende nationale identiteiten, is er ook een trend te zien waarin onderscheid wordt gemaakt in de oriëntatie naar de wereld, oftewel globalisatie versus glocalisatie. Met glocalisatie wordt bedoeld de samentrekking van globalisering en lokalisatie.

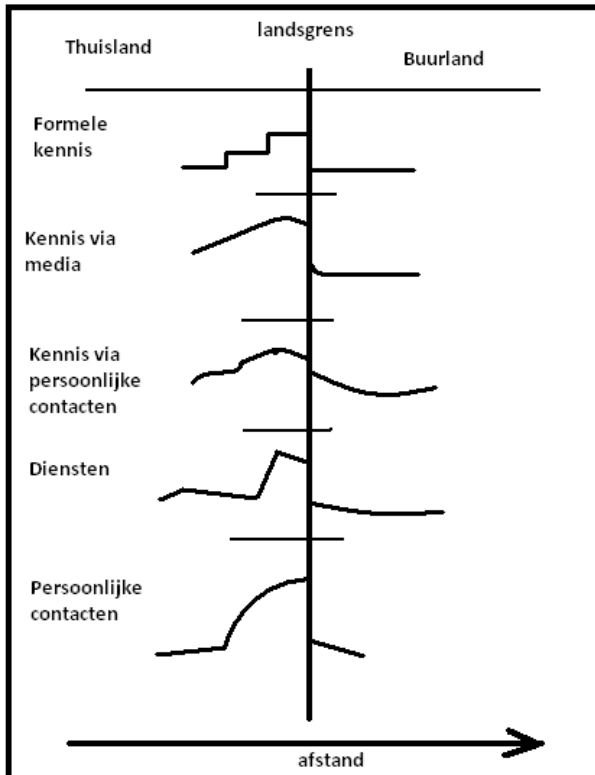
Glocalisatie is een tweedelig proces waarbij in de eerste plaats instituties verschuiven van nationale schaal naar zowel supra-nationale of globale schaal en regionale of lokale schaal. Ten tweede worden economische activiteiten en netwerken tussen bedrijven gelijktijdig meer lokaal, regionaal en transnationaal gevormd (Swyngedouw, 2004). Daaruit komt voort: 'Think globally, act locally'.

Dit heeft ook gevolgen voor het belang van de staat. Strange (1995) ziet staten als holle bomen, staten raken hun gezag kwijt naar boven aan de Europese Unie en naar beneden, omdat sommige kwesties beter op lagere schaal kunnen worden geregeld.

2.2.3 Concrete versus abstracte grenzen

De concrete grens is in essentie hetzelfde als de functionele grens: het zijn waarneembare jurisdictionele grenzen. Abstracte grenzen zijn cognitieve grenzen, grenzen die mentaal ontvangen worden door mensen. Bij de abstracte grens past de people approach van Van Houtum (2000) goed. In deze benadering staat de Homo Socialis centraal. Menselijk gedrag is ruimtelijk en sociaal geconstrueerd. De vraag die centraal staat is: hoe zijn grenzen geconstrueerd? Het gaat hierbij om de analyse van de territoriaal afwijkende constructies van sociale handelingen, ruimtelijke identiteit en ruimtelijke herkenning. De grens wordt hier gezien als de sociale constructie, als relevante markering van identiteit en zekerheid. De grensregio wordt gezien als politieke en sociale constructie en als tegenover elkaar geplaatste gebieden die worden geconfronteerd met nationale en regionale identiteiten. Belangrijke begrippen zijn ruimtelijke cognitie, affectie, perceptie, identiteit, constructie en handeling. In figuur 2.3 is te zien hoe ruimtelijke cognitie het referentiekader is voor economische, sociaal-culturele en politieke activiteiten in het grensgebied. In het gebied langs de thuisgrens is de kennis over het algemeen het grootst. Naarmate de afstand van het grensgebied toeneemt neemt de kennis in het thuisland af, dit wordt distance decay genoemd. Hoewel de afstand tot het buurland veel geringer is, er ligt immers alleen een grens tussen, zorgt de landsgrens direct voor minder kennis, contacten of diensten. De grens kan worden gezien als obstakel voor kennis en contacten. De cognitieve ruimte is voor een groot deel bepaald door de omgeving van de persoonlijke op ervaring gebaseerde realiteit waarin het individu is geworteld (Van Houtum, 1998).

Figuur 2.3: Ruimtelijke cognitie in een grensgebied

Bron: Van Houtum 1998 p. 40 naar Lundén 1973

2.3 Conclusie

In dit onderzoek is een overzicht gegeven van vier verschillende benaderingen voor bedrijfsverplaatsingen. De neoklassieke benadering, de behaviourale benadering, de institutionele benadering en de evolutionaire benadering. De onrealistische aannames zoals optimale informatie en rationeel handelen maken de neoklassieke benadering niet geschikt voor het verklaren van de werkelijkheid en is daardoor niet geschikt voor dit onderzoek. De behaviourale benadering zet zich af tegen de neoklassieke benadering, maar kent weinig theorievorming en is minder verklaringsgericht (Mariotti, 2005). Daarnaast is deze benadering excessief gericht op de sociologische, psychologische en andere sociale en culturele zachte factoren (Scott, 2000).

De twee overgebleven benaderingen, de evolutionaire en de institutionele hebben meer potentieel. In veel studies valt evolutionaire benadering onder de paraplu van institutionele benaderingen (Martin, 2000). Beiden zetten zich af tegen de neoklassieke benadering en benadrukken het belang van instituties voor economische ontwikkeling (Boschma & Franken, 2006). Dit laatste geldt met name voor de studies die de impact van bepaalde institutionele regelingen op de economische prestaties beoordelen, maar die de neiging hebben om de rol van de dynamiek te negeren, hoewel die centraal staat in de evolutionaire benadering. Omgekeerd zijn er ook heel wat invloedrijke evolutionaire studies die de rol van instituties niet bespreken zoals Arthur (1987) en Klepper (2002). Er zijn twee grote verschillen tussen deze benaderingen. Het eerste verschil is dat de evolutionaire benadering uitgaat van formele modelvorming terwijl de institutionele benadering zich hier van afkeert. Dit heeft tot gevolg dat de evolutionaire benadering gebruik maakt van kwantitatief onderzoek en de institutionele benadering van kwalitatief onderzoek hanteert (Mariotti, 2005).

Een tweede verschil zit in de behandeling van de context. Waar de evolutionaire benadering uitgaat van de organisationele routines op bedrijfsniveau, gaat de institutionele benadering uit van instituties op een hoger schaalniveau. De evolutionaire benadering gaat dus meer uit van een micro context en de institutionele benadering gaat meer uit van een macro context (Boschma & Frenken, 2006).

In dit onderzoek staat het belang van instituties centraal voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Dit betekent dat wordt nagegaan wat het effect van die instituties is voor bedrijven. In de evolutionaire benadering zullen prijsverschillen en plaats specifieke instituties slechts de condities vormen voor het gedrag en de potentiële locaties voor bedrijven, maar het daadwerkelijke gedrag en locatie van bedrijven wordt grotendeels bepaald door organisationele routines uit het verleden (Boschma & Frenken, 2006).

Aanvankelijk leek de evolutionaire benadering meer geschikt voor dit onderzoek. Bedrijfsverplaatsing is immers een onderdeel van demografie van bedrijven, maar gaandeweg dit onderzoek is de institutionele benadering toch meer geschikt gebleken. Het belang van maatschappelijke en culturele instituties en waardesystemen heeft een grotere rol in dit onderzoek dan de organisationele routines en de padafhankelijkheid van het bedrijf, Daarom wordt dit onderzoek gezien vanuit de institutionele benadering.

De benadering van de grens bepaalt de rol van de grens en de effecten daarvan voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Grenzen kunnen militaire, juridische, economische, politieke, culturele en ideologische rollen spelen.

Niet elk van deze rollen is van invloed op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing en niet elke rol beïnvloedt grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing op elke locatie. Binnen de Europese Unie zijn militaire grenzen niet van belang en ideologische grenzen zullen ook minder van belang zijn. De grens tussen Nederland en Duitsland is een grens tussen gelijke landen. Markttoegang zal de belangrijkste reden zijn voor verplaatsing. Door groei zal een bedrijf moeten verplaatsen. Bedrijven uit een grensstreek kunnen enerzijds kiezen voor volledige verplaatsing; anderzijds zouden ze er voor kunnen kiezen om een deel van het bedrijf te verplaatsen, zodat ze de markttoegang niet verliezen in het huidige vestigingsland.

De locatiekeuze zal worden beïnvloed door de afstand en de economische kansen in de regio en het land. Daarnaast zal het politiek-bestuurlijke spanningsveld rond de grens invloed hebben op bedrijfsverplaatsing. Dit zal vooral gemerkt worden in de juridische verschillen tussen beide regio's.

H 3. Welke rollen spelen grenzen en werkt dit stimulerend of beperkend voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing?

In de loop der jaren lijkt de Nederlands-Duitse landsgrens steeds minder aanwezig. Er zijn geen douaneposten meer, de gulden en Duitse mark zijn vervangen door de euro en de vijandigheid ontstaan door de tweede wereldoorlog is een stuk minder geworden (Rabobank, 2008). Dit impliceert dat de grens nog maar amper bestaat en ook niet meer in acht hoeft te worden genomen. Voor ondernemers gelden echter andere regels en spelen andere facetten een rol. Om hier achter te komen wordt de grens vanuit vier verschillende rollen bekeken:

1) De politiek-bestuurlijke rol van de grens

Nederland en Duitsland hebben ieder hun eigen belang. De grens bepaalt wat Nederland is en wat Duitsland is. De opkomst van de Europese Unie met haar EUREGIO verandert deze grens. Wat is hiervan het effect op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?

2) De economische rol van de grens

Deze rol bepaalt de economische verschillen tussen de Achterhoek en het aangrenzende gebied. Wat is het effect van deze verschillen op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen? Stimuleert het verplaatsingen of zorgt het er voor dat bedrijven liever alternatieven in eigen land nagaan?

3) De juridische rol van de grens

Deze rol wordt vaak onderverdeeld in de hierboven genoemde economische en politieke rol van de grens. In dit onderzoek is gekozen om de juridische rol apart te bespreken. Grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing heeft tot gevolg dat een bedrijf verplaatst naar een ander land, waar andere regels gelden. Deze rol kan daardoor gevolgen hebben voor bedrijfsvoering en werknemers.

4) de sociaal-culturele rol van de grens

Een ander land betekent een andere cultuur. Heeft dit gevolgen voor bedrijfsvoering en houden bedrijven hier rekening mee? Daarnaast wordt ingegaan op het beeld dat Nederlanders van Duitsers hebben en vice versa.

Dit hoofdstuk heeft tot doel om inzicht te geven in de verschillende rollen die de grens speelt en om vervolgens na te gaan wat het effect is op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. In dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van literatuur en interviews.

3.1 De politiek-bestuurlijke rol van de grens

De politiek-bestuurlijke rol van de grens is geïnstitutionaliseerd. Dit betekent dat er verschillende instituties zijn die invloed uitoefenen op de grens. De verschillen in staatsinrichting hebben tot gevolg dat er andere wetten gelden of op een andere manier controle wordt uitgeoefend.

Elke institutie kent zijn eigen belang: Zo zijn Nederland en Duitsland op bepaalde punten meer gericht op hun eigen nationale belang, terwijl de Europese Unie over nationale belangen heen kijkt en het Europese belang vertegenwoordigt (Cleas, 2010). Naast de verschillende instituties is de sterkte van de regio ook van doorslaggevend belang als het gaat om controle (Gaioutzi et al, 1993). De regio de Achterhoek is niet opgenomen als kernpunt in 'Pieken in de Delta'. Het kent geen economisch zwaartepunt en zal daarmee dan ook niet van doorslaggevend belang zijn als het gaat om controle van de regio. De regio zal slechts proberen de kernwaarden zoals kleinschaligheid en naoberschap van de regio te behouden (Regio Achterhoek, 2011). De politiek-bestuurlijke rol van de grens kan gezien worden als een functionele grens. De functionele grens is een indicator van de limieten van de jurisdictie van een organisatie. Functionele grenzen lokken niet alleen de noodzaak uit van nationale instituties maar kunnen zelf ook instituties worden, door de toevoeging van het 'cut-off effect' van grenzen (Van Houtum, 1998). Hiermee wordt bedoeld dat het besef van de grens zorgt voor een verschil in 'wij' en 'zij' (Newman, 2006). De verschillende samenstelling van politieke en administratieve systemen in Nederland en Duitsland kunnen leiden tot moeilijkheden in de compatibiliteit van zaken als soevereiniteit en macht; onder deze omstandigheden ontmoeten landen elkaar aan de grens.

In deze paragraaf zullen drie instituties worden besproken die direct van invloed zijn op de politiek-bestuurlijke rol van de grens te weten: Nederland, Duitsland en de Europese Unie. De staatsinrichting van Duitsland en Nederland worden met elkaar vergeleken; daarnaast wordt ingegaan op de Europese Unie en de rol die de EUREGIO speelt. Tot slot wordt besproken wat de gevolgen van de politiek-bestuurlijke rol van de grens kunnen zijn voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen.

3.1.2 De politiek-bestuurlijke rol van de grens: het belang van Nederland, Duitsland en de Europese Unie

Voor Nederland en Duitsland ligt de politiek-bestuurlijke rol van de grens in de taak van poortwachter: een actor die de belangrijkste intermediair is tussen de binnenlandse aangelegenheden en de behartiging van nationale belangen in het buitenland (WRR, 2010). Nederland en Duitsland zullen elkaar proberen te beïnvloeden, met elkaar onderhandelen en samenwerken om zo ieder hun eigen belang vast te stellen. Daar waar mogelijk zal worden geprobeerd om verdragen te sluiten zodat de politiek-bestuurlijke rol van de grens minder van belang wordt maar op andere punten zullen de nationale belangen te verschillend zijn om oplossingen te bieden.

Toch zijn hier verschillen te zien: waar Nederland van oudsher gericht is op het buitenland, is Duitsland meer terughoudend. *“Duitsland lijkt vooral gericht op het stellen van grenzen aan Europese integratie vanuit de bescherming van de nationale soevereiniteit”* (WRR, 2010 p 167).

Naast Nederland en Duitsland ligt er ook een rol weggelegd voor de Europese Unie. De Europese Unie kan worden gezien als verbindingsofficier: Een verbindingsofficier legt niet alleen de verbindingen, maar kiest ook welke verbindingen interessant zijn en welke de strategische keuzes kunnen helpen bevorderen (WRR, 2010).

3.1.3 De staatsinrichting van Nederland en Duitsland

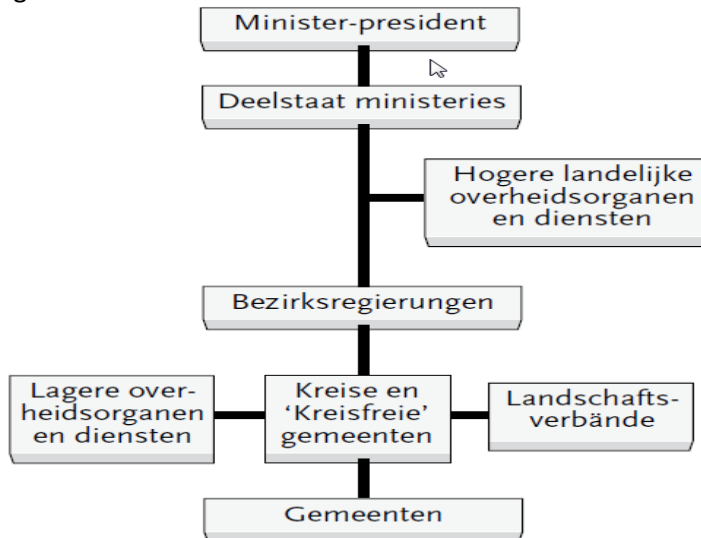
Nederland is opgebouwd in drie bestuurslagen: de Rijksoverheid, de provincie en de gemeenten. De Rijksoverheid bepaalt de wet- en regelgeving. Het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie richt zich in het bijzonder op de economie van Nederland. De provincie heeft een meer coördinerende taak. De gemeente is de laagste bestuurslaag in Nederland maar is wel de bestuurslaag waar ondernemers het meest mee te maken hebben. Via de gemeente kan de ondernemer zijn grond aankopen, bouwvergunning aanvragen etc.

Tussen de provincie en de gemeenten bevindt zich de regio Achterhoek. De regio Achterhoek is een culturele afbakening die 11 gemeenten met elkaar verbindt. Deze regio heeft geen bestuurlijke macht. Het is een samenwerkingsverband tussen de verschillende gemeenten, met als doel het behoud en het versterken van de regio.

Duitsland is een federale staat opgebouwd uit een centrale overheid, deelstaten, Bezirksregierung, Kreise (soort districten) en gemeenten. De verantwoordelijkheid voor wetgeving wordt in Duitsland verdeeld tussen de centrale overheid en de deelstaten. Op een aantal punten heeft de centrale overheid het voor het zeggen, maar op heel veel andere punten kunnen deelstaten ook wetten uitvaardigen. Alleen als de centrale overheid gebruik maakt van het recht op wetgeving kunnen de deelstaten zelf geen wetten uitvaardigen.

De deelstaten komen nog uit de tijd dat Duitsland was verdeeld in kleine onafhankelijke staten. Elke deelstaat heeft zijn eigen hoofdstad, zijn eigen regering en zijn eigen grondwet. In de deelstaat Nordrhein-Westfalen ziet de bestuursstructuur er als volgt uit:

Figuur 3.1: Bestuursstructuur deelstaat Nordrhein-Westfalen

Bron: EUREGIO – Duitsland info basis

De Bezirksregierungen bestaan alleen in de grotere deelstaten. Nordrhein-Westfalen is daar een van. Op dit moment bestaan er nog vijf Bezirksregierungen (Münster, Detmold, Arnsberg, Düsseldorf en Keulen). De Bezirksregierung vertegenwoordigt de deelstaatregering in deze regio's. Het is een extra laag tussen de deelstaten en de Kreise. De Bezirksregierung oefent toezicht uit op de Kreise en gemeenten.

Elke Kreis of district bevat meerdere gemeenten behalve de grotere steden (steden met meer dan 100.000 inwoners); die worden Kreisfreie Stadt genoemd wat er op neerkomt dat ze zelf een Kreis zijn, bijvoorbeeld Kreis Münster. Een Kreis, bijvoorbeeld Kreis Borken, moet enerzijds taken uitvoeren van de deelstaat en anderzijds zorgdragen voor de kleinere gemeenten. Grotere gemeenten binnen een Kreis, bijvoorbeeld Bocholt of Gronau, hebben meer bestuurlijke vrijheid en mogen bepaalde taken zelf uitvoeren.

Het grote verschil met Nederland is dat Duitsland meer schakels kent. Duitsland kent veel meer bureaucratie. Dit betekent echter niet dat bureaucratie per definitie negatief moet worden opgevat. Het bestuursstelsel dat Duitsland kent kan leiden tot complexe en trage besluitvorming. Elk besluit moet langs meerdere overheidslagen en kan veel sneller tot protest leiden. Een tweede nadeel kan zijn dat beleid dat gevoerd wordt op veel verschillende bestuurslagen kan leiden tot beleidsverschillen. Het feit dat Duitsland meerdere bestuurslagen kent heeft tot gevolg dat elke laag een veel sterkere eigen identiteit heeft in vergelijking met Nederland. Een ander nadeel dat gevonden kan worden is dat al die verschillende overheden hoge kosten met zich mee brengen. Naast de genoemde nadelen kunnen er ook een aantal voordelen worden gevonden. Het bestuursstelsel in Duitsland leidt tot decentralisatie en het zorgt ervoor dat de kloof tussen politiek en burgers en ondernemers kleiner wordt. Daarnaast vergroot het de politieke participatie van burgers en ondernemers.

3.1.4 De Europese Unie en grensoverschrijdende samenwerking

De Europese Gemeenschap van Kolen en staal (EGKS) werd in 1951 opgericht door Nederland, België, Luxemburg, West-Duitsland, Frankrijk en Italië. In 1957 werd de samenwerking geïntensiveerd met het Verdrag van Rome. In 1967 werd de naam veranderd in Europese Gemeenschap (EG).

Vanaf de jaren tachtig is de Europese Gemeenschap gestart met het promoten van de vrijheid van mensen-, goederen-, en informatiestromen tussen landen van de Europese Unie (Anderson & Bort, 1998).

Het Verdrag van Maastricht in 1992 betekende de oprichting van de Europese Unie (EU). Dit legde de basis voor de vorming van de Europese monetaire raad en het Verdrag van Schengen. Met het

Verdrag van Schengen werden de grenscontroles van de binnengrenzen van landen van de EU opgeheven. In 1990 introduceerde de EG 'Interreg' (International Regions program's). Deze programma's zijn opgericht vanuit de gedachte dat grensregio's in de Europese Unie een achterstandspositie goed hebben te maken (Gielen, 2006). Het doel van dit Interreg initiatief is tweeledig: "enerzijds om de integratie van de interne grensregio's, dat wil zeggen gelegen aan de binnengrenzen van de EU, in één interne markt te versnellen, anderzijds om de isolering van de externe grensregio's te verminderen" (Corvers, 1994, p.123). Onder het Interreg programma is veel geïnvesteerd in projecten die sociaal-economische achterstanden wegwerken. Het eerste programma ging van start in 1990. Inmiddels zit de EUREGIO midden in Interreg IV. In dit programma wordt de nadruk gelegd op duurzame grensoverschrijdende ontwikkeling naar aanleiding van de Lissabon-strategie en de Göteborg-doelstellingen. De investeringen komen vooral tot uiting in het verstrekken van subsidies aan projecten die voldoen aan de doelstellingen van de Interreg programma's.

Binnen de Europese Unie zijn 57 euregio's ingesteld, waarvan zeven in Nederland.

De (gelijknamige) 'EUREGIO' is een samenwerkingsverband dat is opgericht in 1958. Het was daarmee de eerste 'EUREGIO' van Europa. De EUREGIO bestaat uit 131 Nederlandse gemeenten en Duitse Kreise. De missie van de 'EUREGIO' is het grensoverschrijdend verruimen van kansen voor burgers, bedrijven, organisaties en aangesloten gemeenten in het werkgebied en daarnaast het vergroten van de welvaart en het welzijn in het grensgebied en bevorderen van het wederzijdse begrip (mission statement EUREGIO, 2004).

De 'EUREGIO' richt zich hierbij op een vijftal werkvelden:

- Sociaal-culturele integratie. Het gaat hierbij om het samenbrengen van burgers om de sociaal culturele verschillen te slechten.
- Sociaal economische ontwikkeling. In dit werkveld staan drie thema's centraal namelijk: (1) economie, (2) technologie en innovatie, duurzame regionale ontwikkeling en tot slot (3) integratie en maatschappij.
- Burgeradvies. Het gaat hierbij vooral om vragen over verschil in wetgeving, belastingstelsels en sociale zekerheid.
- Intercommunale samenwerking. Dit werkveld heeft tot doel de samenwerking tussen gemeenten te bevorderen op het gebied van gezondheidszorg, rampenbestrijding en openbare veiligheid en het openbaar vervoer en verkeer.
- Interregionale samenwerking. In dit werkveld wordt samengewerkt tussen verschillende euregio's om ervaringen uit te wisselen, belangenbehartiging en ondersteuning van haar leden.

De 'EUREGIO' is geen zelfstandige bestuurslaag met eigen bevoegdheden. Formeel gezien gebeurt er dus weinig. Informeel gezien levert de 'EUREGIO' wel degelijk een meerwaarde, vooral door haar expertise (Hoetjes, 2004). Wanneer zich problemen voordoen op lokaal en/of regionaal bestuurlijk niveau is de 'EUREGIO' het eerste aanspreekpunt. Ook al levert de 'EUREGIO' op informeel niveau een meerwaarde, er zijn voldoende kansen die onbenut blijven. Het gaat hierbij dan vooral om de samenwerking tussen de 'EUREGIO' en Nederland en Duitsland. Het Rijk geeft weinig prioriteit aan het euroregionale werk en lijkt ook nauwelijks een idee te hebben wat er daadwerkelijk speelt (Hoetjes, 2004). Veel problemen die spelen in de 'EUREGIO' kunnen worden opgelost met de nationale overheden en daarnaast kunnen nationale overheden beter gebruik maken van de expertise in de grensregio.

Figuur 3.2: Overzicht EUREGIO

Bron: EUREGIO

3.1.5. Wat betekent de politiek-bestuurlijke rol van de grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?

In paragraaf 3.1 is een overzicht gegeven van de verschillende instituties die de politiek-bestuurlijke rol van de grens beïnvloeden. Deze instituties bepalen hoe open of gesloten de grens is. Nederland en Duitsland verschillen in hun benadering van Europa; waar Nederland een stuk opener is lijkt Duitsland toch meer terughoudend te zijn. Dit zal het slechten van de grens niet eenvoudiger maken. Ook de bestuurlijke inrichting van beide landen verschilt behoorlijk. Elk land heeft zijn eigen sterke en zwakke punten en het is waarschijnlijk dat vooral gewenning bepaalt in hoeverre deze verschillen worden ervaren.

De EU en de EUREGIO spelen de rol van verbindingsofficier. Daar waar de EU zich de meer formele aspecten toe-eigent, laat de EUREGIO zien dat er op informeel gebied ook voldoende valt te doen. Veel administratieve zaken zijn door de tijd heen al opgelost, maar op juridisch gebied is er nog een hoop te bereiken. In de volgende paragraaf zal daar uitgebreid op in worden gegaan.

3.2 De Juridische rol van de grens

In de meeste onderzoeken over de grens worden delen van de juridische rol van de grens onderverdeeld in de politiek-bestuurlijke rol van de grens en de economische rol van de grens. In dit onderzoek is de juridische rol van de grens een onafhankelijke rol. Hier is voor gekozen, omdat bij er bij grensoverschrijding sprake is van een andere rechtspraak. De juridische rol van de grens bepaalt het gebied waarbinnen wetten en regels gelden en waarbinnen gezag over die wetten en regels kan worden uitgevoerd. Dit heeft grote gevolgen voor bedrijf en werknemers. Als een bedrijf wordt verplaatst naar Duitsland moet zondermeer de rechtsvorm veranderen; daar komen allerlei zaken bij kijken. De regels verschillen, waardoor er behoorlijk wat valkuilen zijn. Het belastingregime is ook anders. De belangrijkste verschillen worden hier besproken. Tot slot zal kort worden ingegaan op de arbeidskosten.

Naast de veranderingen die voor het bedrijf gelden zijn er ook behoorlijk wat gevolgen voor de werknemer. Elk land kent zijn eigen sociale zekerheid. Wat gebeurt er als men naar Duitsland verhuist of in Duitsland gaat werken, geldt dan nog steeds het recht op sociale zekerheid? Zijn er verdragen gesloten die het makkelijker maken en wat is de rol van de Europese Unie? Zoals in de vorige paragraaf is geschetst doet de Europese Unie van alles om open grenzen te creëren. Lukt dit ook voor de juridische rol van de grens? Tot slot wordt de vraag of de juridische grens grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing stimuleert dan wel beperkt beantwoord.

3.2.1 Het opzetten van een onderneming in het buitenland

Bij de verplaatsing van een onderneming naar een ander land zijn er een aantal mogelijkheden. Elk van deze mogelijkheden heeft gevolgen voor de bedrijfsvoering. Dit geldt natuurlijk ook voor Duitse bedrijven die naar Nederland verplaatsen en voor Nederlandse bedrijven die naar Duitsland verplaatsen. In deze paragraaf zal de nadruk liggen op het verplaatsen van een Nederlands bedrijf naar Duitsland.

Bij de verplaatsing van een onderneming zijn er een aantal mogelijkheden:

1. Een filiaal van de Nederlandse moeder. Hierbij kiest het bedrijf voor de zekerheid van de Nederlandse moeder. Het nadeel zou kunnen zijn dat Duitsers liever zaken doen met Duitse bedrijven, waardoor het bedrijf minder klanten krijgt. Volgens advocatenkantoor Strick, een belangrijke bemiddelaar bij bedrijfsverplaatsing naar het buitenland, geeft het opzetten van een Duits bedrijf circa 30% meer klanten. Andersom, een filiaal van een Duitse moeder in Nederland is ook mogelijk, maar daar speelt het nadeel niet zo sterk, want Nederlanders kopen wel van een Duits bedrijf.
2. Daarnaast is er de mogelijkheid van het oprichten van een zogenaamde unselbständige Zweigstelle. Het voordeel is dat het heel laagdrempelig is, maar er kleven ook een aantal nadelen aan: zo is het geen rechtspersoon, is er geen registratie bij de Kamer van Koophandel, en is het

niet mogelijk om een bankrekening te open of om een telefoonaansluiting aan te vragen. In Nederland wordt dit ook wel postbusonderneming genoemd.

3. Naast deze twee mogelijkheden is er ook de mogelijkheid tot het oprichten van een vaste inrichting. Dit is een met een zekere duurzaamheid geëxploiteerde bedrijfsinrichting die deel uitmaakt van een in het buitenland gevestigde onderneming.
4. Tot slot kan gekozen worden voor het oprichten van een zelfstandig bedrijf. Bij de oprichting van een zelfstandig bedrijf moet de rechtsvormkeuze worden gemaakt. Hierbij is het van belang de aansprakelijkheid zoveel als mogelijk te beperken.

In Duitsland zijn de volgende rechtsvormen mogelijk:

1. de Einzelunternehmen (gelijk aan de eenmanszaak)
  - 1.1. Persoonsvennootschappen
    - 1.1.1. Gesellschaft bürgerlichen Rechts GbR (gelijk aan het maatschap)
    - 1.1.2. Offene Handelsgesellschaft oHG (gelijk aan de v.o.f.)
    - 1.1.3. Kommanditgesellschaft KG (gelijk aan het commanditaire vennootschap)
    - 1.1.4. GmbH & Co. KG (mengvorm van KG en GmbH)
2. Rechtspersonen
  - 2.1. Gesellschaft mit beschränkter Haftung GmbH (gelijk aan BV)
  - 2.2. Aktiengesellschaft AG (NV)
  - 2.3. De Limited Ltd
  - 2.4. Eintragene Genossenschaft

De keuze van een van bovenstaande mogelijkheden heeft allerlei fiscale en arbeidsrechtelijke gevolgen (van Beek, 2009). Na de keuze voor een bepaalde rechtsvorm moet de ondernemer bij grensoverschrijdende verplaatsing een flink aantal wettelijke en administratieve formaliteiten regelen.

- Het eerste wat elke ondernemer moet doen, is het opzetten van een bankrekening.
- Vervolgens moet een bedrijf zich registreren in het Handelsregister.
- Na registratie bij het handelsregister moet een bedrijf zich binnen een maand melden bij het Gewerbeamt. Na aanmelding bij het Gewerbeamt is het bedrijf automatisch aangemeld bij de belastingdienst.
- Daarna moet een bedrijf zich aanmelden bij de arbeidsinspectie, en zich inschrijven bij de IHK (Industrie- und Handelskammertag), de Duitse KvK. Bij de IHK betaalt het bedrijf een jaarlijkse bijdrage bestaande uit een basisbedrag en een winstafhankelijk bedrag.
- Daarna moet een bedrijf zich aanmelden bij het ziekenfonds en de wettelijk verplichte ongevallenverzekering (Van Beek, 2009).

Dan is het opzetten van het bedrijf klaar. Bij sommige beroepen zijn echter vergunningen en/of een speciaal diploma nodig voordat het bedrijf aan de slag kan.

3.2.2 Belastingen

Tabel 3.1: Overzicht belastingensoorten voor ondernemers in Duitsland en Nederland

Duitsland		Nederland	
Omzetbelasting	7% of 19%	Omzetbelasting	19% of 6% of 0%
Inkomstenbelasting	19,9% - 48,5%	Inkomstenbelasting	33,45% - 52%
Vennootschapsbelasting	15	Vennootschapsbelasting	20% of 25%
Gemeentelijke belasting	7-17,5	-----	
Loonbelasting		Loonbelasting	
Solidariteitstoeslag	5,5% van inkomstenbelasting	-----	

Bron: Inter-ned

De belastingdruk in Duitsland is iets hoger dan in Nederland. Dit komt vooral door de extra gemeentebelasting en de solidariteitstoeslag (DNHK, 2010). Daarnaast zijn er een aantal fiscaal minder aantrekkelijke regelingen. Gemeentelijke belasting varieert van 7 tot 17,5%. De gemeente kan de belasting zelf vaststellen en de hoogte van de gemeentebelasting is afhankelijk van het voorzieningsniveau van de gemeente (Strick, 2011). Elke gemeente heeft een heffingspercentage (Habesatz) dat kan oplopen tot 400%. Het tarief wordt geheven over de winst volgens bepaalde regels (Beek, 2009). Gemeenten zijn verplicht om de heffingscoëfficiënt te gebruiken om de belasting te bepalen. Het is wettelijk verplicht om een minimale heffingscoëfficiënt van 200% te gebruiken. De solidariteitstoeslag is een toeslag voor voormalig Oost-Duitsland. Net als in Nederland moet in Duitsland ook loon en inkomstenbelasting worden betaald. Bij de inkomstenbelasting in Duitsland wordt een onderscheid gemaakt tussen alleenstaanden en gehuwden.

Naast de loonbelasting moet in Duitsland ook vennootschapsbelasting worden betaald. Een kapitaalvennootschap dat haar zetel in Duitsland heeft, of een onderneming waarvan de leiding vanuit Duitsland plaatsvindt, zijn voor het totale wereldinkomen onderworpen aan de Duitse vennootschapsbelasting.

De vennootschapsbelasting in Duitsland is weliswaar lager dan in Nederland (15% tegenover 20% of 25,5%) maar door de solidariteitsbelasting en de gemeentelijke belasting is Duitsland over het algemeen duurder voor bedrijven. De afgelopen jaren is de vennootschapsbelasting in Duitsland behoorlijk verlaagd. In 2008 is de vennootschapsbelasting verlaagd van 25% naar 15%. De hoge vennootschapsbelasting uit het verleden was vaak een reden om bij grensoverschrijdende verplaatsing het hoofdkantoor van de onderneming in Nederland te laten staan (Rabobank, 2008).

De omzetbelasting bedraagt in Duitsland 19% voor luxe goederen en 7% voor dagelijkse behoeften. Naast deze belastingen zijn er nog dividendbelasting, bronbelasting en kerkbelasting. Elk belastbaar persoon, die aangeeft lid te zijn van een kerk moet kerkbelasting betalen.

3.2.3 Arbeidskosten

Het gemiddelde salaris in Duitsland ligt rond de € 36.000 per jaar. De onderlinge verschillen zijn echter enorm. De belangrijkste oorzaak hiervan is dat Duitsland slechts voor een paar bedrijfstakken een minimumloon kent: de bouw, postbedrijven, horeca en kappers. Voor overige bedrijfstakken bestaat dat niet. In tabel 3.1 is de relatieve ontwikkeling van de arbeidskosten tussen 1996 en 2008 per werknemer weergegeven.

Tabel 3.2: Ontwikkeling arbeidskosten per werknemer in procenten

	1996		2000		2004		2008	
	Bruto loon	Loonkosten + nevenkosten	Bruto loon	Loonkosten + nevenkosten	Bruto loon	Loonkosten + nevenkosten	Bruto loon	Loonkosten + nevenkosten
Industrie	75,5	24,5	77,1	22,9	75,4	24,6	77,6	22,4
Detailhandel	78,2	21,8	79,1	20,9	78,6	21,4	79,8	20,2
Bankwezen	73,1	26,9	72,4	27,6	72,5	27,5	76,4	23,6

bron: I.T. NRW 2010

Het gemiddelde brutoloon in de industrie is tussen 1996 en 2008 gestegen van ± € 35.000 naar ± € 43.000. Voor de detailhandel ging het van ± € 26.000 naar ± € 28.000 terwijl voor het bankwezen de stijging verliep van ± € 39.000 in 2006 tot ± € 52.000 in 2008.

Het brutoloon dat in Duitsland wordt verdiend ligt over het algemeen een stuk hoger dan in Nederland; het verschil in het nettoloon is echter een stuk kleiner, omdat de arbeidskosten hoger zijn (KPMG, 2010). De werknemer is dan een stuk duurder in Duitsland dan in Nederland.

3.2.4 Gevolgen voor de werknemer

Wat gebeurt er als een werknemer in een ander land gaat werken en/of wonen? Grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing heeft niet alleen gevolgen voor het bedrijf maar ook voor de werknemers. Het gaat hier niet zozeer om een verandering naar een ander land waar een andere taal wordt gesproken, maar meer om de veranderingen in sociale zekerheid.

Nederland staat bekend als zijnde een verzorgingsstaat. Heeft Duitsland ook zulke goede “secundaire arbeidsvoorwaarden”? In deze subparagraaf wordt eerst ingegaan op de rol, die de Europese Unie speelt om deze obstakels te slechten.

Vervolgens wordt een kort overzicht gegeven van het Nederlandse en Duitse sociale zekerheidsstelsel en tot slot wordt ingegaan op de gevolgen die deze verschillen in stelsels heeft voor de werknemer en andere zaken die van belang.

3.2.5 De Europese Unie

De Europese Unie heeft tot doel om de grenzen voor haar burgers te openen. Om dit te bereiken is er een aantal verordeningen geaccordeerd. Twee belangrijke daaronder zijn:

- Europese verordening 1612/68 betreffende het vrije verkeer van werknemers; en
- Europese verordening 883/2004 die de coördinatie van sociale zekerheid behelst.

De belangrijkste doelstellingen van verordening 1612/68 zijn (Europees parlement, 2011):

- Toename van kansen van werknemers van de gemeenschap om werk te vinden en hun beroepservaring te verrijken.
- Betere aansluiting van het aanbod van menselijke hulpbronnen op de arbeidsmarkt door verbeterde mobiliteit van werknemers.
- Het door de contacten tussen werknemers uit verschillende lidstaten ontwikkelen van wederzijds begrip, en van een communautaire sociale structuur, dus van “een steeds hechter verbond tussen de Europese volkeren”.

Deze verordening garandeert gelijke rechten van migrerende werknemers en hun gezin.

De belangrijkste coördinatieprincipes van verordening 883/2004 zijn (Essers, 2006):

- Het aanwijzen van een toepasselijke sociale zekerheidswetgeving ter voorkoming van wetsconflicten (ter voorkoming van niet of dubbel sociaal verzekerd zijn);
- De verplichting tot export van uitkeringen met betrekking tot gezinsbijlagen, ziekte, invaliditeit, ouderdom en overlijden;
- Het samentellen van tijdvlakken van verzekering in de diverse lidstaten;
- Het coördineren van berekeningswijzen van uitkeringen.

Deze verordeningen stellen vast welk sociaal stelsel van toepassing is.

3.2.6 Overzicht sociale zekerheid in Nederland en Duitsland

Hieronder zal een kort overzicht worden gegeven van de belangrijkste punten in de sociale zekerheid van Nederland en Duitsland.

In Nederland bestaat de sociale zekerheid uit sociale verzekeringen en sociale voorzieningen.

De sociale verzekeringen bestaan uit volksverzekeringen en werknemersverzekeringen.

De belangrijkste volksverzekeringen zijn:

- AOW: Algemene Ouderdomswet
- AWBZ: Algemene wet Bijzondere Ziektekosten
- AnW : Algemene nabestaandenwet
- AKW : Algemene Kinderbijslagwet

De belangrijkste werknemersverzekeringen zijn:

- WIA Wet Inkomen en Arbeidsvermogen
- WW Werkloosheidswet
- ZW Ziektewet

De belangrijkste sociale voorzieningen zijn:

- WWB: Wet Werk en Bijstand

- Abw: Algemene bijstandswet

In Duitsland is het sociale zekerheidsstelsel ingedeeld volgens de Gesetzliche Rentenversicherung en het Sozialgesetzbuch. Het pensioen is in Duitsland geregeld via de Gesetzliche Rentenversicherung. Deze verplichte verzekering regelt voor alle werknemers het staatspensioen, het nabestaanden pensioen en het arbeidsongeschiktheidspensioen.

Naast de Gesetzliche Rentenversicherung zijn er een viertal verplichte verzekeringen geregeld zijn in het Sozialgesetzbuch:

- de Krankversicherung (ziektewet)
- de Pflegeversicherung (verzorgingsverzekering)
- De Arbeitslosenversicherung (werkloosheidsuitkering)
- De Unfallversicherung (ongevallenverzekering)

3.2.7 Verschillen in sociale zekerheid

In paragraaf 3.2.6 is een overzicht gegeven van de belangrijkste bouwstenen van het sociale zekerheidsstelsel in Nederland en Duitsland. Naast de verschillen in sociale zekerheid wordt in het hiernavolgende een aantal belangrijke punten genoemd worden waar een werknemer, die over de Nederlands-Duitse grens gaat werken, rekening mee moet houden.

In Duitsland geldt in veel gevallen geen wettelijk vastgesteld minimumloon en is het vakantiegeld niet wettelijk vastgesteld. Daarnaast gelden in de Nederlandse CAO's veel aanvullende sociale regelingen. Bij ziekte krijgt een werknemer in Duitsland maar zes weken uitbetaald, hetgeen een stuk korter is dan in Nederland waar tot maximaal twee jaar wordt uitbetaald. In Nederland daarentegen bestaat geen ongevallen- en beroepsziekteverzekering.

Ook het ontslagrecht is in Duitsland anders geregeld. Als een bedrijf in Duitsland minder dan tien werknemers heeft kan men de werknemer met of zonder vast contract binnen een maand op straat zetten. Bedrijven van meer dan tien werknemers kunnen moeilijker mensen ontslaan. Als het bedrijf kan aangeven dat het in de financiële problemen zit kunnen werknemers worden ontslagen, mits met de sociale omgeving van de werknemer rekening wordt gehouden. Met de sociale omgeving wordt onder andere de gezinssituatie, het verleden bij het bedrijf en de leeftijd van de werknemer bedoeld. Afkoopsommen komen zelden voor.

Het pensioenstelsel is ook verschillend. Duitsland kent geen AOW zoals in Nederland. Er bestaat wel een staatspensioen Dit pensioen, de eerste pijler, is arbeidsgelateerd (afhankelijk van aantal jaren arbeid) in tegenstelling tot de AOW, die overigens lager is naarmate men tussen 18 en 65 -jarige leeftijd minder jaren in Nederland heeft gewoond (Van Beek, 2009).

Daarnaast is er ook veel minder sprake van bedrijfsspecifieke pensioensregelingen, de zogenoemde tweede pijler.

Naast deze verschillen in sociale zekerheid heeft het werken in Duitsland ook gevolgen voor de hypotheekrenteaf trek. In Duitsland kent men geen hypotheekrenteaf trek waar die in Nederland voorlopig nog zonder beperkingen wordt gehandhaafd. Dit is een punt dat tot veel problemen kan leiden, wanneer werknemers in Duitsland gaan werken maar in Nederland blijven wonen.

Een punt dat wel goed is geregeld, is het bilateraal belasting verdrag ter voorkoming van het betalen van dubbele belasting.

3.2.8 Wat betekent de juridische rol van de grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing?

In paragraaf 3.2 is een overzicht gegeven van de belangrijkste verschillen op juridisch vlak voor bedrijf en werknemer, wanneer een Nederlands bedrijf zich in Duitsland vestigt. Het opstarten van een bedrijf in Duitsland verschilt aanzienlijk van hetzelfde proces in Nederland. Het verplaatste bedrijf komt in de problemen wanneer niet eerst goed wordt gekeken waar het aan moet voldoen.

- Het belastingstelsel is gemiddeld genomen in Nederland aantrekkelijker. De belastingdruk is in Nederland net wat lager, al is het verschil minder groot dan een aantal jaren geleden. Deze verschillen zijn zeker van invloed op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Een hogere

vennootschapsbelasting in het verleden kan de overweging zijn om het hoofdkantoor in Nederland te blijven houden.

- De verschillen in lonen zijn in Duitsland behoorlijk groot. Het is niet duidelijk te zeggen of dit grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing ten goede komt.
- De grootste problemen bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing zijn echter niet voor het bedrijf maar voor de werknemer. De zekerheden die werknemers in Nederland hebben kunnen makkelijk worden verloren als niet heel goed wordt opgelet. De Europese Unie probeert weliswaar via een aantal verordeningen een aantal problemen weg te nemen en het Bilaterale belastingverdrag ter voorkoming van dubbele belasting is ook een goede zet, maar toch blijven de verschillen groot zolang elk land zijn eigen burgerlijk wetboek en fiscaal systeem kent.

3.3 Economische rol van de grens

Duitsland en Nederland zijn belangrijke handelspartners van elkaar. In 2009 was Duitsland zowel wat betreft import (58,04 mld.) als export (81,94 mld.) de belangrijkste handelspartner van Nederland. Voor Duitsland was Nederland in 2009 de belangrijkste import partner (54,4 mld.) en de op een na belangrijkste exportpartner (74,4 mld.) na Frankrijk (DNHK, 2010).

De economische rol van de grens kan vanuit twee oogpunten worden gezien: de gesloten grens, de grens is een barrière en de open grens, gezien in het licht van globalisatie. Vanuit de gesloten grens kan de economische rol van de grens worden gedefinieerd als: een barrière tussen markten waardoor de prijsvorming van goederen en diensten in de ene economie niet of slechts beperkt wordt beïnvloed door de prijsvorming in de andere economie. Economische rollen van de grens verhinderen volledige mobiliteit van productie input en output (goederen, diensten, kapitaal, arbeid) (Barents & Brinkhorst, 2006: p.287). Volgens Lösch (1940/1954) zorgen staatsgrenzen voor het afsnijden van marktnetwerken die resulteren in economisch verlies (Van Houtum, 1998). Volgens Lösch en Giersch (1949) kunnen grenzen gezien worden als afstandswaarden. Bröcker (1984) concludeert dat goederenbewegingen en passagiersreizen tussen twee steden met de grens daartussen 75% lager is dan tussen andere steden van dezelfde grootte zonder zo'n grens. Dit wordt bevestigd door Nuesser (1985); hij geeft aan dat de interactie tussen twee steden aan elke kant van de grens met 25% vermindert in vergelijking met interactie zonder het oversteken van een grens (Van Houtum, 2002). Anderzijds kan de economische rol van de grens als open grens gezien worden in het licht van globalisatie. In dit geval is de economische rol van de grens geen barrière, maar geeft de grens economische verschillen aan. Begin jaren negentig heeft het Nederlandse ministerie van Economische Zaken twee memoranda geschreven getiteld: 'Economie met Open Grenzen' en 'Regio's zonder Grenzen', waaruit blijkt dat Nederland het belang van open grenzen ondersteunt. Open grenzen zorgen voor meer economische activiteiten in grensregio's. Deze paragraaf zal zich richten op drie deelaspecten: de arbeidsmarkt, bedrijvendynamiek en randvoorwaarden met betrekking tot de te onderzoeken regio's Achterhoek en Kreis Borken. Bij het onderdeel arbeidsmarkt zal worden ingegaan op de potentiële beroepsbevolking, de werkgelegenheid en werkloosheid en het gemiddelde opleidingsniveau. Bij het onderdeel bedrijvendynamiek wordt gekeken naar het aantal starters en faillissementen en de sectoropbouw. Bij het onderdeel economische ontwikkeling worden beide regio's besproken. Tot slot zal worden nagegaan of de economische rol van de grens stimulerend dan wel beperkend werkt voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing.

3.3.1 Arbeidsmarkt

In 2008 bedroeg de totale bevolking in de regio Achterhoek 401.766 en in Gelderland 1.983.869. Aan de Duitse kant van de grens in Kreise Borken wonen ongeveer 370.000 mensen, in Regierungsbezirke Münster 2.605.365 en in Noord-Rijn Westfalen (NRW) 17.933.064 in 2008. Als de regio Achterhoek wordt vergeleken met de Duitse regio (Kreis Borken) valt op dat het inwonertal nagenoeg gelijk is. Toekomstige ontwikkelingen voorspellen in de regio Achterhoek een lichte daling van het aantal inwoners met $\pm 4\%$ (Econometer, 2011). In de regio Borken daarentegen wordt een groei voorspelt van $\pm 4\%$ (EUREGIO, 2003).

Tabel 3.3: Overzicht bevolking en beroepsbevolking

In 2008	Bevolking	Beroepsbevolking
Achterhoek	401.766	183.000
Gelderland	1.983.869	927.000
Borken	370.000	180.000
Munster	2.605.365	1.179.900
NRW	17.933.064	8.689.600

Bron: CBS; 2011, DESTATIS; 2011

De totale beroepsbevolking bedroeg in de Achterhoek 183.000 in 2008. In Gelderland bedroeg deze 927.000 (CBS, 2011). Ter vergelijking: in Kreis Borken (zonder Emmerich) bedroeg de totale beroepsbevolking in 2008 180.400 en in Regierungsbezirke Münster 1.179.900 en in Noord-Rijn Westfalen 8.689.600 (Destatis, 2011). De verwachting is dat de beroepsbevolking in de regio Achterhoek harder zal dalen dan de bevolking; dit in tegenstelling tot Kreis Borken waar de beroepsbevolking verder zal stijgen.

Werkloosheid en werkgelegenheid

Hoewel de werkloosheidscijfers fluctueren, is er toch wel een lijn in te zien. De werkloosheidscijfers in Nederland, Gelderland en de Achterhoek zijn overwegend laag; alleen 2004 en 2010 vormen uitzonderingen. De hoge werkloosheid in 2010 valt te verklaren uit de financiële crisis die halverwege 2008 plaatsvond.

In Duitsland is een heel andere trend te zien: daar zijn de werkloosheidscijfers overwegend hoog tot 2008 waarna een duidelijke daling is te zien van het aantal werklozen. De grote daling van de werkloosheid in Duitsland kan te maken hebben met een duidelijke toename in het aantal mini-jobs. Mini-jobs zijn banen waarbij men maximaal €400,- per maand kan verdienen in maximaal 15 uur per week. Het zijn banen waarin voornamelijk laagopgeleiden, huisvrouwen en studenten werkzaam zijn. Het loon dat verdiend wordt is bruto/netto, maar de werknemer is niet verzekerd en bouwt ook geen pensioen op. Voor werkgevers hebben mini-jobs veel voordelen: ze zijn goedkoop en maken het makkelijk om aan personeel te komen. Het draagt zeker bij aan de successen in economisch opzicht. In sociaal opzicht leidt het echter tot grotere inkomensongelijkheid. Daarnaast is het moeilijk om vanuit een mini-job naar een echte baan te over te stappen.

Tabel 3.4: Werkloosheid in procenten

	2002	2004	2006	2008	2010
Achterhoek	3,1	6,3	3,4	3,1	5,1*
Gelderland	3,7	6,4	4,7	3,6	
NL	4,1	6,4	5,5	3,8	6,2
Borken	7,1	7,7	7,8	4,8	4,6**
Bezirk Munster	-	-	-	-	-
NRW	9,2	10,2	11,4	7,8	
DE	9,8	10,5	10,8	8,5	

Bron: CBS; 2011, DESTATIS; 2011

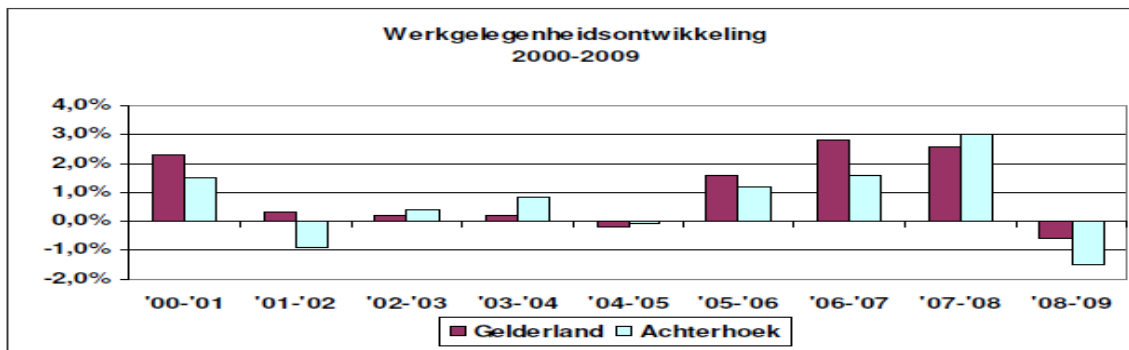
* Oktober 2010

**September 2010

In Nederland wordt de werkgelegenheidsontwikkeling uitgedrukt in het aantal banen van werknemers. In Duitsland wordt ze uitgedrukt in de werkzame beroepsbevolking. Bij de Duitse benadering worden mensen met twee of meer banen meegerekend als één persoon en mensen met

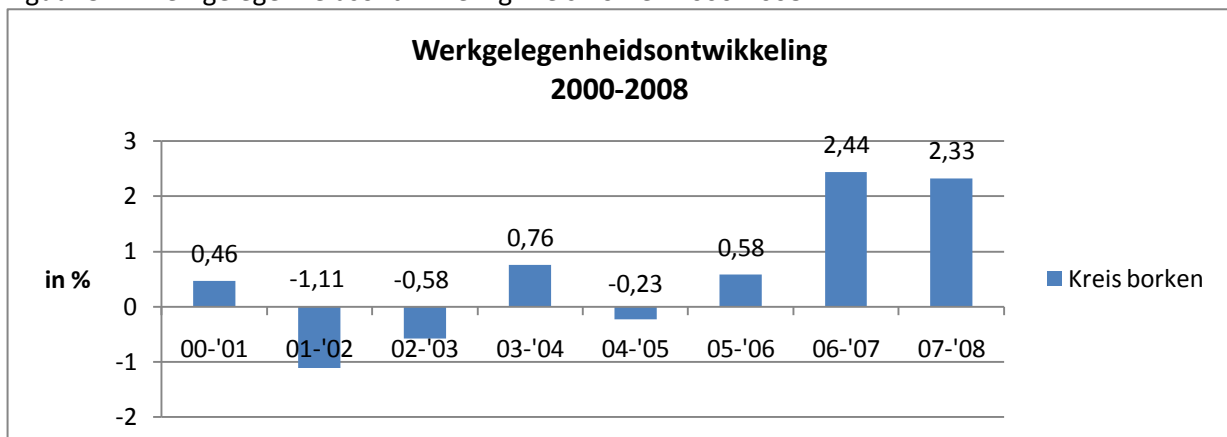
banen van minder dan 12 uur worden niet mee gerekend. Ondanks deze verschillen is de overlap groot (CBS, 2003). Als de werkgelegenheidsontwikkeling in de Achterhoek wordt vergeleken met die in Kreis Borken, dan valt op dat de ontwikkeling in de Achterhoek en Kreis Borken het sterkst is geweest in de periode tussen 2005-2008. Verwacht kan worden dat de ontwikkeling in werkgelegenheid in Kreis Borken ook in 2009 en 2010 positief is geweest aangezien de werkloosheidscijfers verder zijn gedaald in die periode.

Figuur 3.3: Werkgelegenheidsontwikkeling Gelderland en Achterhoek 2000-2009

Bron: PWE Gelderland, 2009

Figuur 3.4: Werkgelegenheidsontwikkeling Kreis Borken 2000-2008

Bron: I.T. NRW; 2011

Opleidingsniveau

Het opleidingsniveau is in Duitsland net iets anders weergegeven dan in Nederland. Net als in Nederland kent het voortgezet onderwijsstelsel in Duitsland ook een driedeling. Volksschule- of Hauptschule-Abschluss correspondeert met het VMBO, de laagste vorm van leerplichtig onderwijs na de basisschool. Het geeft toegang tot het lager en middelbaar beroepsonderwijs. Realschule- of gleichwertiger- Abschluss omvat het MBO en een stukje HAVO en vormen tezamen de middelste vorm van leerplichtig onderwijs, ook wel secundair onderwijs genoemd. Fachhochschul- of Hochschulreife omvat een stukje HAVO en VWO, de hoogste vorm van leerplichtig onderwijs, met toegang tot HBO en universiteit. In zowel Nederland als Duitsland is het opleidingsniveau weergegeven naar beroepsbevolking.

In tabel 3.4 valt op het percentage van de beroepsbevolking dat Realschul- oder gleichwertiger Abschluss heeft behaald een stuk lager ligt dan het percentage voor de Fachhochschul- of Hochschulreife. Daarnaast valt op dat het percentage onbekend relatief hoog ligt in Noord-Rijn Westfalen.

Tabel 3.5: Opleidingsniveau beroepsbevolking in 2008 uitgedrukt in procenten

2008 in %	Gelderland	2008 in %	NRW
Basis/mavo/vmbo/mbo	31,8	Volksschule- oder Hauptschule- Abschluss	32,51
Havo/vwo	41,2	Realschul- gleichwertiger- Abschluss	26,44
Hbo/wo	26,3	Fachhochschul- oder Hochschulreife	36,29
Onbekend	0,7	Onbekend	4,76
Totaal	100	Totaal	100

Bron: CBS beroepsbevolkingenquête 2008 in Gelderland facts en I.T. NRW; 2011

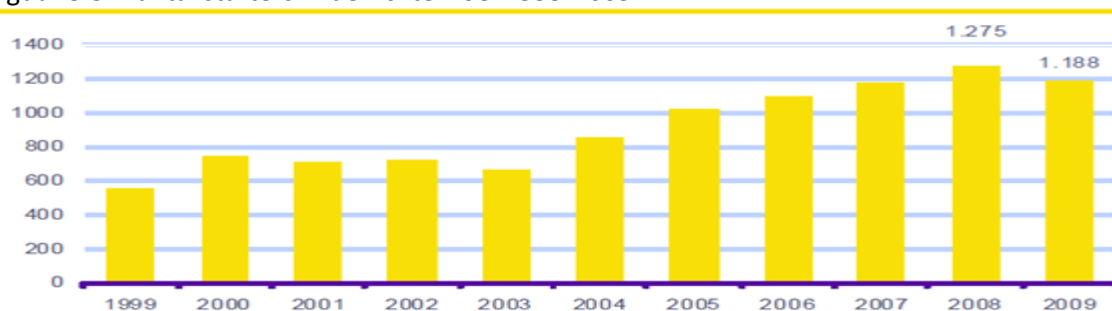
3.3.2 Bedrijvendynamiek

In deze subparagraaf wordt de bedrijvendynamiek in beide regio's besproken. Door het aantal oprichtingen en het aantal opheffingen in beide regio's met elkaar te vergelijken kan een beeld worden geschetst van de dynamiek of instabiliteit van de populatie van ondernemingen (Huisman & Van Wissen, 2005). Het aantal oprichtingen beschrijft de toekomstige economie, terwijl het aantal opheffingen het resultaat kan zijn van daling van vraag naar producten of diensten, waardoor een onderneming niet langer kan overleven. Deze cijfers geven een overzicht van de economische ontwikkeling in de Achterhoek en Kreis Borken en laat zien in hoeverre beide regio's zich kunnen aanpassen aan veranderingen.

Oprichtingen

Het aantal oprichtingen in de Achterhoek liet tot 2008 een sterke groei zien. In 2009 is het aantal starters met 6,8% gedaald. In werkelijkheid is deze daling echter veel groter omdat er vanaf 2008 met het nieuwe handelsregister wordt gewerkt. Dit heeft tot gevolg gehad dat veel bedrijven zich hebben moeten inschrijven in het handelsregister, waar dat eerst niet nodig was, oftewel de populatie is vergroot. Het gaat hierbij vooral om bedrijven in de vrije sector en (semi)overheidsinstanties (KvK, 2009). Het aantal oprichtingen van dochterondernemingen en nevenvestigingen is gestegen over de gehele periode. In Kreis Borken is het totaal aantal oprichtingen over de periode 2000-2009 gestegen met 59%. Als gekeken wordt naar het aantal oprichtingen door de jaren heen valt op dat er behoorlijk wat fluctuaties in zit: in 2003, 2004 en 2009 is het aantal oprichtingen flink gestegen met respectievelijk 16%, 26,2% en 23,6%, terwijl in 2005 en 2007 het aantal oprichtingen is gedaald met 7,5% en 6,2%. Het totaal van oprichtingen ligt in Kreis Borken een stuk hoger dan in de Achterhoek. In 2009 waren er 1.888 oprichtingen in de Achterhoek, terwijl Kreis Borken 4.321 oprichtingen had, ruim twee keer zoveel.

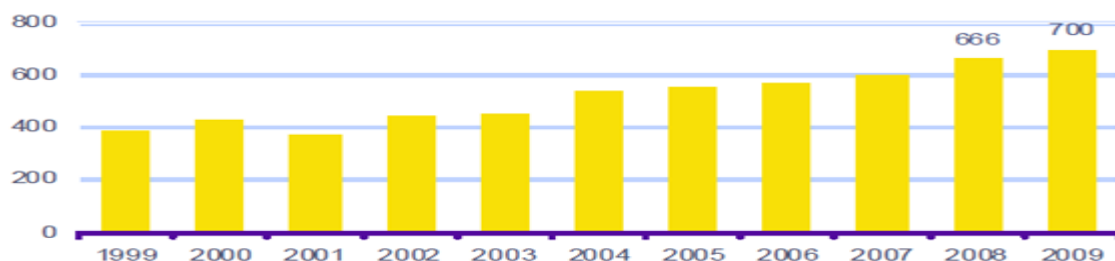
Figuur 3.5: Aantal starters in de Achterhoek 1999-2009

Bron: KvK; 2009

Figuur 3.6: Oprichting van nevenvestigingen en dochter ondernemingen in de Achterhoek 1999-2009

Bron: KvK; 2009

Tabel 3.6: Totaal aantal oprichtingen Kreis Borken

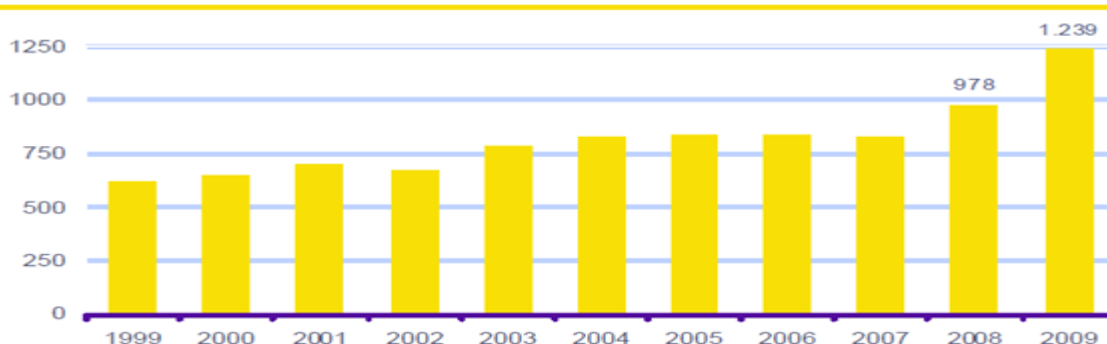
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Kreis Borken	Aantal	2716	2721	3156	3982	3684	3728	3496	3495	4.321
	% verandering	-2,9	0,2	16,0	26,2	-7,5	1,2	-6,2	0	23,6

Bron: I.T. NRW 2011

Opheffingen

Het aantal opheffingen in de Achterhoek is over de totale periode flink gestegen. Alleen in 2002 en in 2007 was er een lichte daling te zien. In 2009 is het aantal bedrijven dat definitief zijn deuren sloot toegenomen met 26,7% ten opzichte van 2008. Dit lijkt heel hoog, maar het aantal starters is de voorafgaande periode ook flink toegenomen, wat voor een deel de verklaring kan zijn.

Figuur 3.7: Aantal opheffingen in de Achterhoek 1999-2009

Bron: KvK; 2009

In Kreis Borken is het aantal opheffingen ook toegenomen, zij het in mindere mate dan Achterhoek. Het aantal opheffingen is alleen gedaald in 2002, 2007 en 2008.

Tabel 3.7: Aantal opheffingen in Kreis Borken 2001-2009

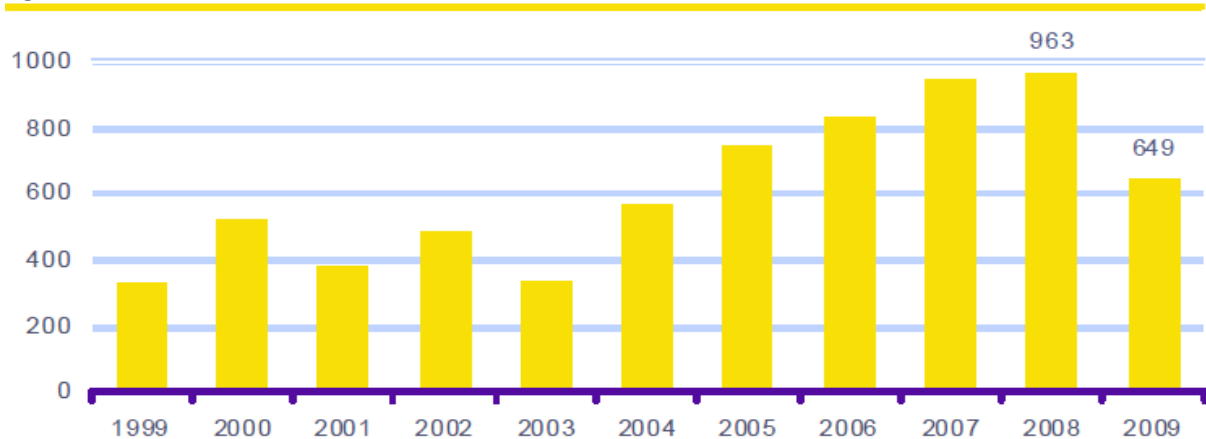
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Kreis Borken	Aantal	2338	2329	2453	2692	2755	2760	2674	2637	2705
	% Verandering	5,8	-0,4	5,3	9,2	2,3	0,2	-3,1	-1,4	2,6

Bron: I.T. NRW; 2011

Aanwas

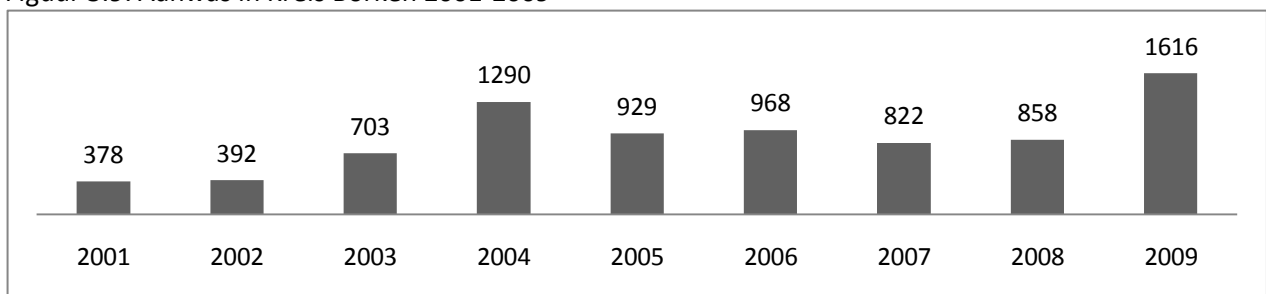
De aanwas is het aantal oprichtingen min het aantal opheffingen. Na 2003 is in de Achterhoek een duidelijke toename te zien met als top jaar 2008. In 2009 is de aanwas gedaald met 32,6% ten opzichte van het topjaar 2008. Kreis Borken laat niet een heel duidelijke trend zien. Er zijn twee piekmomenten 2004 en 2009, deze zijn vooral te verklaren door de groei in aantal starters.

Figuur 3.8: Aanwas in de Achterhoek 1999-2009

Bron: KvK; 2009

Figuur 3.9: Aanwas in Kreis Borken 2001-2009

Bron: I.T. NRW 2011

3.3.3. Economische ontwikkeling

Naast de verschillen in ontwikkeling van de arbeidsmarkt en de bedrijvendynamiek zijn er nog een aantal aspecten die de werking van de economische rol van de grens bepalen. In deze subparagraaf wordt de economische ontwikkeling van de beide regio's besproken. Bij de economische ontwikkeling van beide gebieden wordt voor zover als mogelijk uitgegaan van de indeling zoals gehanteerd bij de Enquête Regionale Bedrijfsontwikkeling (ERBO) van de Kamer van Koophandel. Hierbij wordt eerst ingegaan op de omzet, export en het bruto binnenlands product. In de ERBO wordt ook ingegaan op winstgevendheid, investeringen en ondernemersvertrouwen maar daarvan zijn geen gegevens te vinden in Kreis Borken. Deze zullen daarom niet behandeld worden.

Economische ontwikkeling Achterhoek

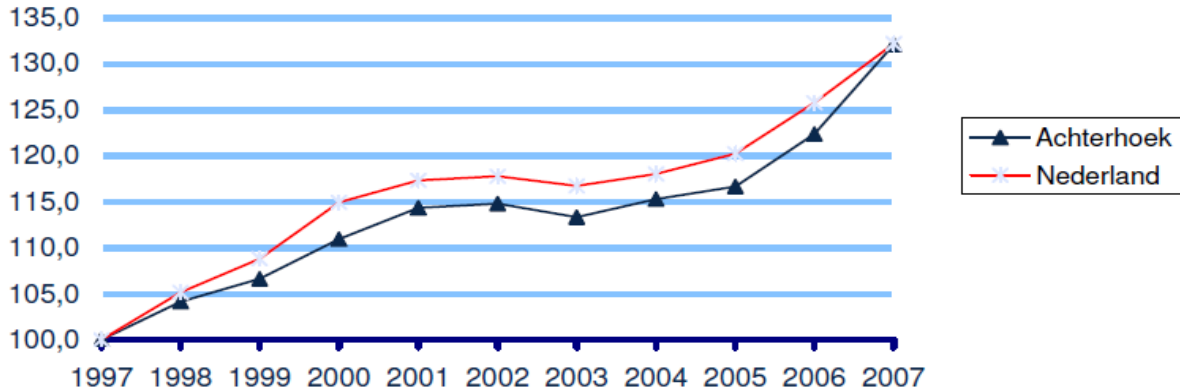
De Achterhoek is een regio waar de traditionele sectoren landbouw, industrie en de bouw van groot belang zijn. Toch laat de trend een continu verlies van banen zien in deze sectoren. De laatste jaren wordt vooral ingezet op toerisme en zakelijke dienstverlening. Deze sectoren laten vanaf 2000 een sterke groei zien.

Omzet-, exportontwikkeling en bruto binnenlands product

De omzet van de Achterhoek heeft lange tijd achtergelopen op die van Nederland. In 2007 is de procentuele omzetstijging echter weer gelijk voor zowel de Achterhoek als Nederland. Na een dip is

de omzetontwikkeling sinds 2003 weer gestegen. In 2007 was de omzetontwikkeling het grootst voor groothandel en industrie in de Achterhoek. Deze sectoren lagen ver boven het landelijk gemiddelde en een stuk boven het gemiddelde in de Achterhoek.

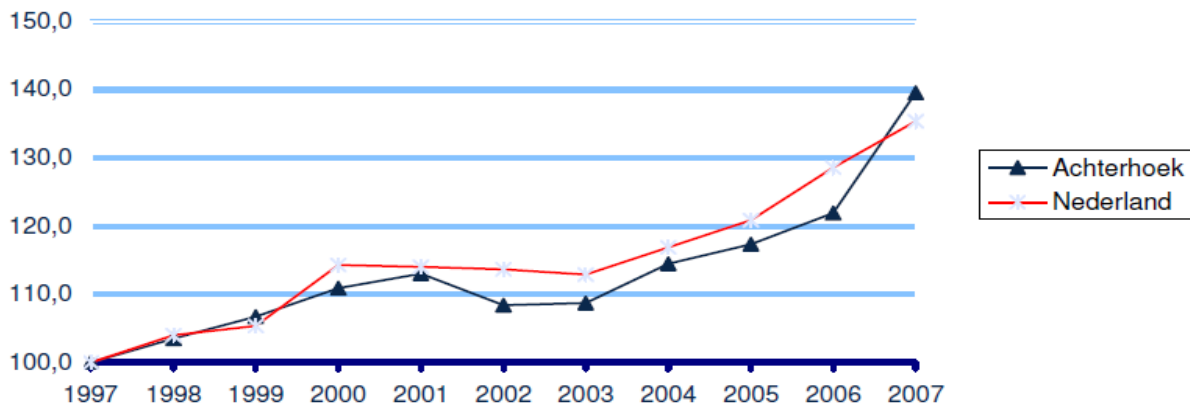
Figuur 3.10: Omzetontwikkeling Achterhoek en Nederland geïndexeerd 1997 = 100

Bron: KvK, 2008

De ontwikkeling van de export in de Achterhoek blijft tot 2007 duidelijk achter bij Nederland maar is daarna duidelijk groter dan Nederland. Voor de export is de industrie de belangrijkste sector.

Figuur 3.11: Exportontwikkeling Achterhoek geïndexeerd 1997 = 100

Bron: KvK, 2008

Het bruto binnenlands product (bbp) is in de Achterhoek behoorlijk gestegen sinds 2001 met ruim 35% tot 2008. Het bbp bedroeg in 2008 18% van het bbp van Gelderland en ruim 1,3% van Nederland. Per Achterhoek-inwoner bedroeg het bbp in 2008 €26.970 en het ligt daarmee aanzienlijk lager dan in Gelderland (€30.081) en Nederland (€36.254)(CBS, 2011).

Tabel 3.8: Bruto Binnenlands Product in miljoenen voor de Achterhoek

BBP in mln.	Achterhoek
2001	8019
2007	10481
2008	10842

Bron: KvK, 2008

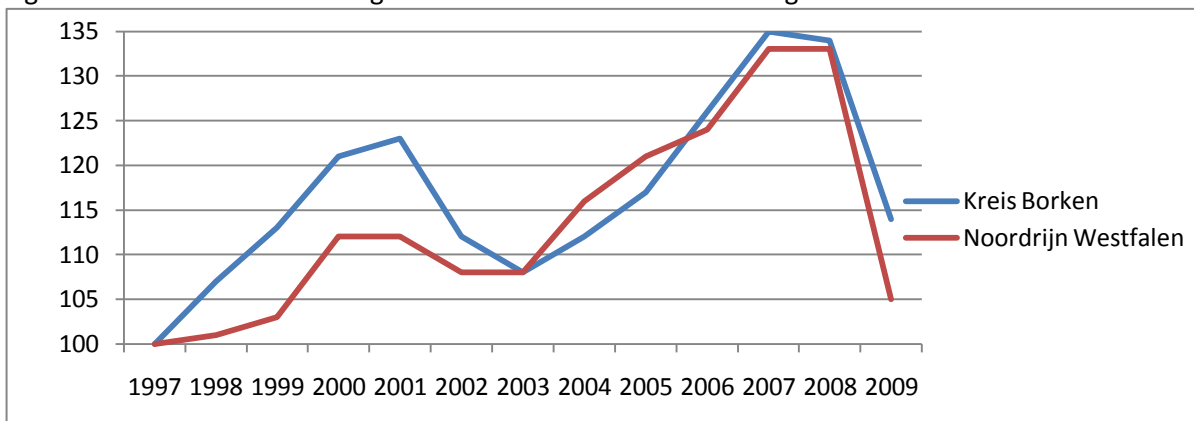
Economische ontwikkeling Kreis Borken

Kreis Borken heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld tot een sterke regio in Nordrhein-Westfalen. 20 jaar geleden kampte Kreis Borken nog met grote structurele problemen. De belangrijkste sectoren waren toentertijd de landbouw en de textielindustrie. De neergang in de textielindustrie en het vooruitzicht in de textielindustrie waren zorgwekkend voor het Wirtschaftliche Forderungs Gesellschaft Borken (WFG). Een zeer eenzijdige sectorstructuur, hoge werkloosheid, een nadelige vestigingspositie in vergelijking met Nederland en een hoog geboortecijfer waren daar debet aan. Een lang ontwikkelingsproces gericht op midden- en kleinbedrijf, investeringen in begeleiding van ondernemers, subsidies en infrastructuur hebben geleid tot een economie waarbij de sectorstructuur is verbreed.

Omzet-, exportontwikkeling en bruto binnenlands product

De omzetontwikkeling in Kreis Borken voor de maakindustrie laat twee duidelijke golven zien waarbij de omzetontwikkeling overwegend groter is dan in Nordrhein-Westfalen. Vooral de eerste golf laat een duidelijk verschil zien met Nordrhein-Westfalen. Opvallend is de grote daling van omzet in 2009; mogelijk is dit het gevolg van de financiële crisis.

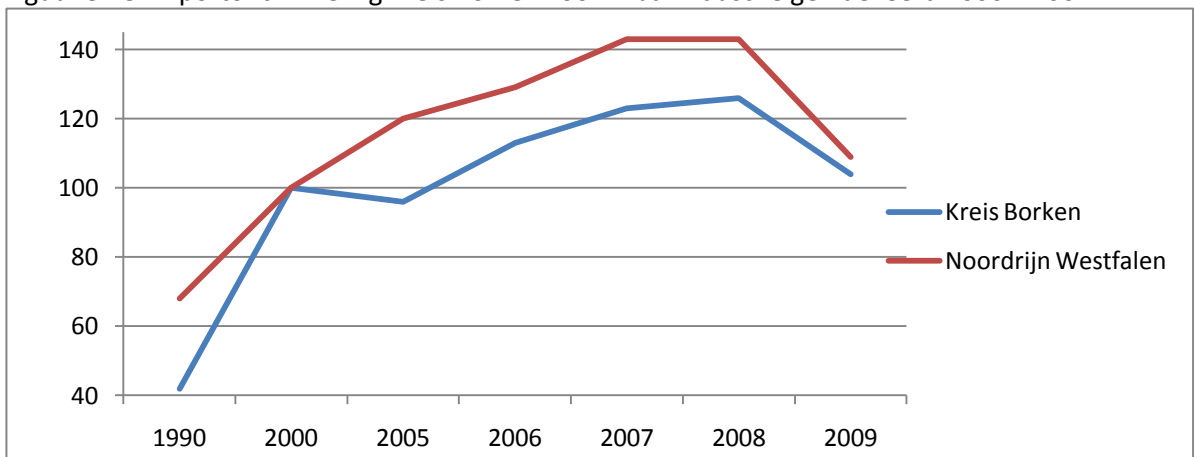
Figuur 3.12: Omzetontwikkeling Kreis Borken voor maakindustrie geïndexeerd 1997 = 100

Bron: I.T. NRW 2011

De exportontwikkeling is sterk gegroeid. Figuur 3.13 laat weliswaar een vertekend beeld zien, maar dit neemt niet weg dat de export tussen 1990 en 2000 een sterke groei laat zien. De exportontwikkeling in Kreis Borken laat de zelfde trend zien als die in Nordrhein-Westfalen, zij het minder sterk. Ook valt hier de sterke daling in 2009 op.

Figuur 3.13: Exportontwikkeling Kreis Borken voor maakindustrie geïndexeerd 2000 = 100

Bron: I.T. NRW 2011

Het bruto binnenlands product (bbp) in Kreis Borken is behoorlijk toegenomen (+24%). Het bbp bedroeg in 2008 1,8% van dat van Nordrhein-Westfalen, en loopt vergeleken met de Achterhoek wat achter.

Tabel 3.9: Bruto binnenlands product in miljoenen voor Kreis Borken

BBP in mln.	Kreis Borken
2001	8.067
2007	9.581
2008	10.020

Bron: IHK NRW

Grondprijzen

De gemiddelde grondprijs van bedrijventerreinen in de regio Achterhoek bedraagt €91,- per m² (Ibis, 2011). Dit is behoorlijk laag vergeleken met de rest van Nederland. De hoogste grondprijs is te vinden in de gemeente Doetinchem met €155,- per m², de laagste is te vinden in de gemeente Montferland met €54,- per m². Toch zijn deze prijzen hoog in vergelijking met Kreis Borken. Hier ligt de gemiddelde grondprijs voor industriële doeleinden rond de €22,- per m² (Germansite, 2011). Voor kantoorpanden zijn de grondprijzen iets hoger maar nog steeds een stuk lager dan in de Achterhoek.

3.3.4 Wat betekent de economische rol van de grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?

Deze paragraaf heeft geprobeerd een overzicht te geven van de economische situatie in de grensregio's. Het is duidelijk dat de rol van de grens behoorlijk groot is: de verschillen zijn aanzienlijk. Het eerste deelaspect de arbeidsmarkt laat zien dat de beroepsbevolking op dit moment aardig gelijk ligt. De ontwikkelingen zijn gunstiger voor Kreis Borken dan voor de Achterhoek. Ook voor werkloosheid en werkgelegenheid zijn de ontwikkelingen voor Kreis Borken gunstig te noemen. Het tweede en derde deelaspect, de bedrijvendynamiek en economische ontwikkeling laten eenzelfde en derhalve een gunstige beeld zien voor Kreis Borken. Dit is niet heel erg verwonderlijk: Duitsland is op dit moment de motor van de Europese economie; er wordt ook wel gesproken van het Wirtschaftwunder 2.0 (Haegens, 2011). De economische rol van de grens lijkt stimulerend te werken voor Nederlandse bedrijven. Nederlandse bedrijven kunnen meeliften op het succes van Kreis Borken en Duitsland. Voor Nederlandse ondernemers zijn de kansen groter dan de beperkingen. De economische rol van de grens zal dan ook niet snel als een barrière gezien worden. Grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen zullen vanuit de economische rol van de grens eerder plaatsvinden naar Duitsland dan naar Nederland.

3.4. De sociaal-culturele rol van de grens

Cultuur kan worden gedefinieerd op basis van gedeelde normen en waarden onder een bepaalde groep mensen. (Hofstede, 1980). Die groep mensen vormt de culturele context van het bedrijf (Brons, 2005). Het bedrijf is ingebed in deze culturele context (Granovetter, 1985). De grens is in principe altijd de scheidslijn, maar in het geval van cultuur is het moeilijk om een nauwkeurige lijn te trekken; de grens is vaag (Brons, 2005). Toch bestaan er sterke wederzijdse relaties tussen cultuur en economie (Brons, 2000) en dat maakt de grens van belang voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. Het is mogelijk om via variabelen te meten in hoeverre cultuur, bereidheid om te verplaatsen en de afstand die wordt afgelegd van invloed zijn op bedrijfsverplaatsingen of grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Van Houtum spreekt in dit geval van een affectieve, de emotionele band die mensen hebben met een bepaald territorium.

Voorbeelden van deze variabelen zijn: tolerantie, machtsafstand, individualisme en masculiniteit. Deze variabelen worden gekoppeld aan landelijk stemgedrag, regionaal stemgedrag en religie. Dit is

echter behoorlijk lastig, zo blijkt uit de bijdrage van Brons (2002). Het aantal variabelen moet hoog zijn om een betrouwbaar beeld te geven.

Deze paragraaf zal een overzicht geven van culturen, beeldvorming en verschillen. Eerst zal de cultuur in de Achterhoek worden besproken, daarna zal het beeld van Nederlanders over Duitsland worden besproken, en vervolgens het beeld dat Duitsers hebben van Nederland. Tot slot komen de meest kenmerkende culturele verschillen aan de orde. De beelden die Duitsers en Nederlanders van elkaar hebben worden hier besproken, omdat deze aan tijd onderhevig zijn en daarmee ook invloed hebben op de aantrekkingskracht tot elkaar. De perceptie bepaalt de ruimtelijke cognitie; Van Houtum (1998) spreekt in dit kader van abstracte grenzen.

3.4.1 De cultuur van de Achterhoek

De Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij (KNHM), heeft in samenwerking met Vereniging Kleine Kernen Gelderland (VKK Gelderland) en het Plattelandshuis Achterhoek-Liemers in 2005 een onderzoek gedaan naar de cultuur van de Achterhoek. In dit onderzoek is onderscheid gemaakt tussen de identiteit van de Achterhoeker, de gemeenschap en de uitingen en kenmerken.

De Achterhoek kenmerkt zich als een ruraal gebied met veel natuur, waar de koeien nog in de wei lopen. Er is van oudsher weinig infrastructuur waardoor het gebied gekenmerkt wordt door kleinschaligheid. Dit zorgt ervoor dat iedere gemeenschap zijn eigen identiteit heeft. Voor de Achterhoek als gemeenschap zorgt dit enerzijds voor trots en anderzijds voor een gezonde rivaliteit. Elk dorp heeft zijn eigen tradities, dorpsfeest en een groot verenigingsleven. De gemeenschap kenmerkt zich door een sterk wij-gevoel, veel saamhorigheid, een gemoedelijke sfeer, een sterke sociale betrokkenheid en sociale controle. Sociale controle uit zich in een groetplicht: men verwacht dat je elkaar groet. De sterke sociale controle en saamhorigheid uit zich in een beperkte hiërarchie en een benaderbaar bestuur.

De identiteit van de Achterhoeker is hierin terug te vinden. Iemand uit de Achterhoek kan worden omschreven als behulpzaam, gericht op samenwerken, heeft belangstelling voor anderen en is bescheiden. Iemand uit de Achterhoek zal eerst de kat uit de boom kijken voordat hij actie onderneemt.

In hoeverre de cultuur van de Achterhoek de bereidheid tot verplaatsen en de afstand waarover beïnvloedt is moeilijk in te schatten. In de Achterhoek wordt geleefd vanuit de lokale gemeenschap en de sociale betrokkenheid is groot, ook bij het bedrijfsleven. De mentaliteit lijkt daardoor ook anders te zijn dan een groot deel van Nederland.

3.4.2 Het beeld dat Nederlanders hebben van Duitsland

Rond het begin van de 20ste eeuw was er een soort tweestrijd gaande als het ging om het beeld dat Nederlanders van Duitsland en de Duitsers hadden. Enerzijds werd Duitsland bewonderd vanwege haar mooie middeleeuwse steden en de nostalgische romantiek, anderzijds werd Duitsland, een imperialistische militaristische staat die overall vernietiging zaait, getypeerd als Duitse moderniteit waarbij het Duitse individu buigt voor zijn meerdere (Vis & Moldenhauer, 2000). Na een periode, waarin Duitsland serieuze economische groei kende, kwam de eerste wereldoorlog gevolgd door de opkomst van Hitler en de tweede wereldoorlog. Daarna is het lang not-done geweest om met Duitsers om te gaan (Vis & Moldenhauer, 2000). Ook Duitsers zelf voelden dit verleden als een molensteen om hun nek.

Vanaf de jaren '90 is er echter een verschuiving te zien. Steeds meer Nederlanders gaan net over de grens wonen. Vòòr de jaren '90 gebeurde dit sporadisch, en eigenlijk alleen als een Nederlander met een Duitse getrouwd was. Toch is er in de jaren '90 nog veel opschudding geweest over het beeld dat Nederlanders hadden van Duitsers. In 1993 publiceerde het Clingendael Instituut een onderzoek met de titel 'Bekend maakt onbemind'. Hierin werd het beeld van Nederlandse jongeren (tussen de 15 en 19 jaar) over Duitsland beschreven. Van alle jongeren had 56% een negatieve houding ten opzichte van Duitsland. Duitsers werden getypeerd als arrogant, overheersend en oorlogszuchtig. Op dit onderzoek, dat tot veel commotie heeft geleid, is veel kritiek geweest. Een belangrijk kritiekpunt was

de geïsoleerde vraagstelling; daarnaast zou de getrokken steekproef niet representatief zijn voor jongeren. (Vis & Moldenhauer, 2000). Na dit onderzoek hebben nog enkele andere onderzoeksbureaus eenzelfde onderzoek gehouden onder volwassen Nederlanders; hierin werd Duitsland veel positiever afgebeeld (Vis & Moldenhauer, 2000; Linthout, 2006).

3.4.3 Het beeld dat Duitsers hebben van Nederland

Nederlanders worden door Duitsers, die nog nooit in Nederland zijn geweest, getypeerd als sympathiek. Volgens Duitsers zijn Nederlanders dat wat de Duitsers graag zouden willen zijn: tolerant, liberaal, relaxed, flexibel, minder stijf, minder formeel, onconventioneler, vriendelijker, gezelliger en met meer gevoel voor humor (Linthout, 2006). Dit is natuurlijk een ietwat geromantiseerd beeld, maar Nederlanders worden door Duitsers toch duidelijk een stuk positiever gezien dan andersom.

In de jaren '80 waren Duitsers nog een stuk minder enthousiast over Nederland. Dit kwam vooral omdat het hen opviel hoe anti-Duits veel Nederlanders waren. Het Duitse beeld van de Nederlander werd toen getypeerd in termen van gierigheid en calvinistische soberheid. Desondanks overheerste nog het positieve beeld van Nederland, tot het moment dat Nederland het Europees kampioenschap voetbal won. De Nederlandse voetbalvreugde ging gepaard met sterke anti-Duitse sentimenten. De Duitse media stuurden reporters naar Nederland om de oorzaak hiervan te achterhalen (Linthout, 2006 p. 57). Hierdoor werd Duitsland veel wijzer over Nederland en de Nederlanders. In de jaren '90 bleek dat Nederlanders ineens veel meer negatieve eigenschappen hadden. Nederlanders leken meer op Duitsers: Nederlanders waren onbeleefd, kleinburgerlijk, hadden geen last van valse bescheidenheid, en waren heel bemoeizuchtig. Het toppunt kwam in 1994 toen het tijdschrift *Der Spiegel* een reactie gaf op het eerdergenoemde onderzoek van het Clingendael Instituut. Onder de titel 'Frau Antje in den Wechseljahren' ('Frau Antje in de overgang') op de voorpagina stond Frau Antje met een dikke joint. Nederland werd aan de schandpaal genageld wegens rassenhaat, wetteloosheid, criminaliteit, drugsgebruik, verloedering van de stad, losse zeden, fietsendiefstal en moffenhaat (Linthout, 2006 p.58). Aan het eind van de jaren '90 ging het in Duitsland economisch minder goed terwijl het in Nederland juist booming business was. Het poldermodel werd geprezen en veel Duitsers vonden werk in Nederland. De Duitsers die nu in Nederland komen werken hebben een veel positiever beeld van Nederland.

3.4.4 Culturele verschillen

De beelden die Nederlanders en Duitsers van elkaar hebben, zijn gevormd door de culturele verschillen. In het hierna volgende worden de belangrijkste culturele verschillen tussen Nederlanders en Duitsers besproken. Daarbij zal de nadruk komen te liggen op de verschillen die terug te vinden zijn op de werkvloer. Het is natuurlijk moeilijk om een exact beeld te geven van alle culturele verschillen. Allereerst verschillen deze per bedrijfstak en daarnaast is er enige subjectiviteit aan verbonden.

Duitsland is sterk bureaucratisch. Het woord bureaucratisch heeft vaak een negatieve bijklank. Toch moet deze eigenschap niet meteen als negatief worden opgevat. Duitsland kent een gejuridificeerde samenleving: alles is heel goed geregeld en dus heerst er veel duidelijkheid. Elke Duitser kent zijn rechten en plichten. In Nederland is dit tegenwoordig niet meer het geval. 50 jaar geleden was de Nederlander hier meer mee bekend, maar dat is de afgelopen decennia sterk afgezwakt. Dit komt vooral door de ontzuiling (Vis & Moldauer, 2000).

De Duitse bureaucratie zorgt ervoor, dat Duitsers ook andere omgangsvormen kennen dan Nederlanders. Duitsers zijn veel hiërarchischer ingesteld dan Nederlanders, en gedragen zich dan ook veel formeler. Een Duitse medewerker is ondergeschikt aan zijn baas. In Nederland gelden veel plattere organisatiestructuren; er heerst meer collegialiteit op de werkvloer (Linthout, 2006). Dit is ook te merken in de aanspreekvormen. In Nederland worden de secretaresse en de baas over en weer met jij aangesproken. In Duitsland zou dat uit den boze zijn. Daar wordt iedereen altijd met "Sie" aangesproken. Bij het gebruik van "Sie" is er niet alleen sprake van afstand, men toont ook

respect voor de ander en aanvaardt de bestaande verhoudingen. Op deze manier komt samenwerking met collega's niet onder druk te staan (Busse, 2006).

Als er in Nederland een discussie of debat wordt gevoerd dan wordt deze over het algemeen breed gevoerd. Er is ruimte voor elkaars mening. Nederlanders redeneren veel meer vanuit menselijke relaties. Er wordt gezocht naar consensus. Ook hier verschillen Duitsers van Nederlanders. Een Duitser gaat eerder op zoek naar zijn gelijk en zal een conflict ook niet uit de weg gaan. Een Duitser is op zoek naar objectieve feiten en sluit subjectieve oordelen uit (Linthout, 2006: p 284). Ook denken Duitsers meer probleem- en langetermijngericht. Ze plannen projecten gründlich, perfectionistisch en zijn geneigd ook het onvoorziene in te plannen. Nederlanders denken veel meer doelgericht, regelen zaken op korte termijn, pakken onvoorziene problemen aan wanneer ze zich voordoen en plannen hun projecten zonder al te veel detail (Linthout, 2006: p. 280). Dit levert nog weleens spanningen op als Duitsers en Nederlanders samenwerken. Voor Duitsers in een afspraak een afspraak terwijl Nederlanders meer de neiging hebben om afspraken te verzetten en besluiten uit te stellen (Linthout, 2006).

Tabel 3.10: Overzicht culturele verschillen tussen Duitsland en Nederland in het zakelijke verkeer

KENNISMAKEN	DUITSLAND	NEDERLAND
	Formeel	Pragmatisch
	Gemeenschappelijk doel	Samenwerken
	Functie vertegenwoordigen	Tutoyeren sneller
	Zakelijk – tutoyeren niet	Link tutoyeren en discussie lastig
	Geen privéleven vermelden	Privéleven vermelden is mogelijk
	Geen grapjes	Grapjes
ONDERHANDELEN	DUITSLAND	NEDERLAND
	Hiërarchie, duidelijke volgorde	Geen duidelijke hiërarchie
	Doelbewust	Meepraten, verschillende opvattingen
	Afspraken mandatering	Democratie/consensus/egaliteit
	Rol van risico's, tot in details	Weinig rol van risico's
	Geen improvisatie	improvisatie
	Afspraken definitief als baas akkoord is	Heroverwegingscultuur
	Geen grapjes	Grapjes in onderhandelingen
COMMUNICATIE	DUITSLAND	NEDERLAND
	Titels/aanhef belangrijk, teken van respect	Tutoyeren makkelijker, sneller
	Schrijfstijl: duidelijk, zakelijk en onpersoonlijk	informeel in e-mails
	Brieven: zakelijk en onpersoonlijk: dossier, hard copy!	Brieven: zakelijk
	Brieven zeggen niets over het persoonlijke contact	Persoonlijker in communicatie
	Alleen persoonlijk via e-mail en telefoon, maar veel beperkter dan Nederlanders.	

Bron: Schürings, 2004: in provincie Limburg, 2007

3.4.5 Wat betekent de sociaal-culturele rol van de grens voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?

In deze paragraaf is een overzicht gegeven van de cultuur, beeldvorming en cultuurverschillen om zo te bepalen wat de sociaal-culturele rol van de grens betekent voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. Uit literatuur is gebleken dat het moeilijk is de sociaal-culturele rol van de grens naast de landsgrens te plaatsen: de sociaal-culturele rol van de grens is een vage grens.

Cultuurverschillen tussen Nederland en Duitsland zijn aanwezig; de vraag is echter: in hoeverre is Nederland te vergelijken met de Achterhoek. De Achterhoek kent natuurlijk wel veel overeenkomsten met Nederland, maar kan toch wel gezien worden als een afzonderlijke regio (Brons, 2002). Dat in de Achterhoek een sterk wij-gevoel is en geleefd wordt vanuit lokale gemeenschappen zal naar verwachting de neiging tot verplaatsing niet snel stimuleren.

De beeldvorming tussen Duitsland en Nederland laat duidelijk zien dat deze aan verandering onderhevig is. De geschiedenis van beide landen wordt soms uitvergroot en soms vergeten.

De sociaal-culturele rol van de grens kent veel beperkingen, in principe zijn de meeste verschillen te zien als beperking. In hoeverre de sociaal-culturele rol van de grens bedrijfsverplaatsing stimuleert dan wel beperkt is op dit moment nog moeilijk te zeggen. Uit de antwoorden op de vragenlijst en interviews is mogelijk het effect beter te verklaren.

3.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van de verschillende rollen die de grens kan spelen en het effect op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. In tabel 3.10 zijn de belangrijkste zaken per rol in het schema weergegeven.

Tabel 3.11: Schema voor bedrijven die vanuit de Achterhoek naar Duitsland verplaatsen

	<i>Effect</i>	<i>beperkend</i>	<i>Neutraal</i>	<i>Stimulerend</i>
<i>Rollen van grenzen</i>				
Politiek-bestuurlijk			=	+
- bureaucratie		-		
- trage besluitvorming				+
- decentralisatie				+
- EUREGIO				
Juridisch		--	=	
- Belastingstelsel				
- sociale zekerheid		--		
- arbeidskosten		-		
Economisch			=	+ / ++
- arbeidsmarkt				++
- bedrijvendynamiek				++
- economische ontwikkeling				++
- grondprijs				++
Sociaal-cultureel		-		
- taal		-		
- beeld			=	
- juridische samenleving		-		

De politiek-bestuurlijke rol van de grens kent een matig stimulerend effect. De bureaucratie is onderdeel van de Duitse samenleving en is meer een neutraal punt voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing dan een stimulerende of beperkende factor. Bureaucratie kan beide kanten op werken. De EUREGIO neemt beperkingen weg en dat is iets anders dan stimuleren, dat neemt echter niet weg dat dit positief kan werken voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen.

De juridische rol van de grens is sterk beperkend voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. Dit komt vooral door de sterk beperkende rol van sociale zekerheid van werknemers. In Nederland is de sociale zekerheid voor werknemers op een aantal punten beter geregeld dan in Duitsland. Daarnaast is de hypotheekrenteaftrek een groot struikelblok.

De economische rol van de grens kent een stimulerend tot sterk stimulerend effect. De economische ontwikkelingen zorgen voor goede kansen om de afzetmarkt te vergroten. Daarnaast kan de lage grondprijs stimulerend werken voor bepaalde sectoren.

De sociaal-culturele rol van de grens kent een daarentegen beperkend effect. Dit komt vooral tot uiting in de culturele verschillen. De Juridische samenleving is een sterke culturele eigenschap van Duitsers en verschilt van de Nederlandse cultuur, hetgeen zorgt voor beperkingen.

Alle aspecten van de rollen van de grens die hierboven zijn genoemd zijn gevonden op basis van literatuur en interviews met adviseurs. De aspecten in het bovenstaande schema zullen worden verwerkt in een vragenlijst voor bedrijven die zijn verplaatst naar Duitsland. Het doel hiervan is om na te gaan in hoeverre de rol die de grens speelt als vermeld in de literatuur, klopt met het beeld in de werkelijkheid. De resultaten van de vragenlijst worden weergegeven in Hoofdstuk 6.

H4. Wat is het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen?

4.1 inleiding

Om een indicatie te geven van het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen wordt in dit hoofdstuk een vergelijking gemaakt tussen het aantal gevonden bedrijven uit de Achterhoek dat geheel dan wel gedeeltelijk is verplaatst naar Duitsland en het aantal bedrijven uit de Achterhoek dat verplaatst is naar een andere provincie.

De verschillen tussen een landsgrens en een provinciale grens zijn aanzienlijk. In het voorgaande hoofdstuk is een overzicht gegeven van de rollen die de grens (landsgrens) kan spelen. Deze rollen kunnen grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing beperken of stimuleren, maar hoe meer rollen een grens speelt hoe ingewikkelder het wordt om een bedrijf te verplaatsten naar een ander land. Bij de verplaatsing van een bedrijf uit de Achterhoek naar een andere provincie zullen vooral economie en/of de cultuur een bepalende rol spelen. De politiek-bestuurlijke en juridische grens zijn niet van belang. Nederland kent geen juridische verschillen tussen provincies en geen noemenswaardige politiek-bestuurlijke verschillen. De economische ontwikkeling is meest bepalend bij verplaatsing naar een andere provincie. Culturele verschillen tussen provincies in Nederland zullen nooit zo groot zijn als culturele verschillen tussen landen; toch kan de cultuur van invloed zijn. Brons (2005) heeft onderzoek gedaan naar de invloed van cultuur op bedrijven. Daarbij werd gesteld of bedrijven geneigd zijn om het inbedden in een nieuwe cultuur te vermijden of liever te verplaatsen binnen dezelfde culturele regio. In zijn onderzoek bleek de factor cultuur zowel de bereidheid om te verplaatsen als de afstand van die verplaatsing te beïnvloeden (Brons, 2000).

In dit hoofdstuk zal eerst het beeld worden gegeven van het aantal bedrijfsverplaatsingen binnen en vanuit de provincie Gelderland. Vervolgens wordt het beeld toegespitst op de regio Achterhoek waar het aantal bedrijfsverplaatsingen binnen en vanuit de regio wordt weergegeven. Tot slot worden de cijfers van het aantal provinciegrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen vergeleken met het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen.

In dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van de cijfers van de provinciale werkgelegenheidsenquête (PWE) van Gelderland uit 2007. In het PWE register worden alle vestigingen geregistreerd. In dit register worden ook de adresgegevens bijgehouden; daardoor is het mogelijk om te volgen waar bedrijven naar toe gaan binnen de provincie Gelderland. Als een bedrijf verplaatst uit de provincie wordt dit geregistreerd als afvoering. De afgevoerde bedrijven zijn soms terug te vinden in LISA bestanden (nationaal informatiesysteem over de arbeidsmarkt) van andere provincies. Ook geeft de KvK het bestemmingsadres van bedrijven die Gelderland verlaten. De PWE heeft ervoor gekozen om de gegevens tussen 2002 en 2007 samen in beeld te brengen, omdat het beeld per jaar behoorlijk kan verschillen.

4.2 Gelderland: Het aantal inter- en intraprovinciale bedrijfsverplaatsingen

De provincie Gelderland is onder te verdelen in vier Corop gebieden: de Veluwe, de Achterhoek, Arnhem/ Nijmegen en gebied Zuidwest Gelderland. De Veluwe is een bosrijk gebied met veel recreatieve voorzieningen. Het gebied Arnhem/Nijmegen is een verstedelijkt gebied en kan als het economisch hart worden gezien van de provincie. Het gebied Zuidwest Gelderland wordt omringd door grote rivieren. Van oudsher zijn hier veel fruitteeltbedrijven daarnaast is er een sterke groei van de distributie en transportsector door gunstige ligging aan water en infrastructuur en ligging tegen de Randstad (Gelderlandfacts, 2011).

Deze paragraaf geeft inzicht in het aantal inter- en intraprovinciale bedrijfsverplaatsingen. De cijfers van het PWE worden vergeleken met cijfers uit literatuur zodat een beeld kan worden gegeven van het aantal bedrijfsverplaatsingen. Daarnaast kan met dit overzicht een goed beeld worden gegeven met de cijfers van (grensoverschrijdende) bedrijfsverplaatsingen in de Achterhoek.

4.2.1 Verplaatsingen binnen Gelderland

In de periode 2002 en 2007 zijn er 23.910 verplaatsingen geregistreerd binnen Gelderland. Omdat van deze periode geen jaarlijkse cijfers bekend zijn kan alleen het gemiddelde van $\pm 4\%$ worden berekend (21% over 5 jaar en $\pm 4\%$ per jaar). Van het totaal aantal verplaatste bedrijven is 74% verplaatst binnen de gemeente. Dat betekent dat 26% van de bedrijven is verplaatst uit de gemeente. Het merendeel van de verplaatsingen vindt plaats binnen de gemeente.

Dit beeld klopt met de afstand die bedrijven bij verplaatsing afleggen. 73,9% van de bedrijven is verplaatst binnen een straal van 5 kilometer en 13,1% van de bedrijven is verplaatst binnen een straal van 5 tot 10 kilometer. 94,8% van de bedrijven is verplaatst binnen een straat van maximaal 20 kilometer.

4.2.2 Verplaatsingen vanuit Gelderland

Bij verplaatsingen vanuit Gelderland is gebruik gemaakt van gegevens uit het PWE register tussen 1998 en 2007, een periode van 10 jaar. Uit deze gegevens blijkt dat 6.640 bedrijven zich de afgelopen 10 jaar hebben verplaatst uit Gelderland. Dit betekent een verplaatsing van 5,5% over 10 jaar en gemiddeld slechts 0,55% verplaatsingen per jaar. Van het totaal aantal verplaatsingen vanuit Gelderland vinden de meeste verplaatsingen plaats naar de naburige provincies, de provincie Utrecht ruim 23%, gevolgd door Overijssel met 17% en Noord-Brabant met 17%. Dit betekent dat 57% van de verplaatsingen naar naburige provincies gaat. Als wordt gekeken naar de top vijf van het aantal verplaatsingen vanuit Gelderland naar andere gemeentes staat Deventer (340) op de eerste plaats, gevolgd door Amsterdam (330), Utrecht (260), Amersfoort (250) en Veenendaal (200). Opvallend is de tweede plaats van Amsterdam. De meest voor de hand liggende reden die kan worden gegeven is dat Amsterdam veel aantrekkingskracht heeft omdat het de hoofdstad is.

De bedrijven verplaatsten het meest vanuit gemeenten die aan de provinciegrens liggen, Scherpenzeel (naar Utrecht), Nijkerk (naar Utrecht) en Culemborg (naar Utrecht en Zuid Holland).

Het is moeilijk om een goed overzicht te geven van het totaal aantal verplaatsingen. Het aantal interprovinciale verplaatsingen is gemeten over een periode van 10 jaar, terwijl het aantal intra-gemeentelijke en provinciale verplaatsingen is gemeten over een periode van 5 jaar. Om toch een beeld te geven is hier aangenomen, dat het aantal interprovinciale verplaatsingen gelijk is verdeeld over die 10 jaren en is het totaal aantal interprovinciale verplaatsingen gedeeld door twee om tot een 5-jaren periode te komen.

Dit komt er op neer dat er in totaal 27.230 verplaatsingen hebben plaatsgevonden, ofwel 4,5% van het totaal aantal vestigingen in 2007. Hiervan vindt 65% plaats binnen de gemeente en 23% vindt plaats tussen gemeenten binnen de provincie. Dit betekent dat 88% van de verplaatsingen plaatsvindt binnen de provincie en 12% is verplaatst uit de provincie. Deze cijfers blijken behoorlijk te kloppen vergeleken met het onderzoek van Van Steen (2005). In zijn onderzoek is 66% verplaatst binnen de gemeente, 86% binnen de provincie en 14% uit de provincie.

Als het totaal aantal verplaatsingen van de provincie Gelderland worden vergeleken met ander onderzoek valt op dat er verschillen zijn. Van Steen (2005) komt bij zijn onderzoek uit op een gemiddelde van 5,7% bedrijfsverplaatsingen over de periode 1998-2003. De KvK Mutatiebalans geeft over een periode tussen 1998 en 2002 nog een hoger gemiddelde, namelijk 7,6% en een meer recent onderzoek laat een gemiddelde van 4% zien (Louw et al, 2009). Vergeleken met de 4,5% van de provincie Gelderland, zou dit kunnen betekenen dat het aantal bedrijfsverplaatsingen aan het afnemen is. Dit kan echter niet met zekerheid gezegd worden. Het is ook mogelijk dat populaties niet goed vergelijkbaar zijn of dat de gebruikte definities verschillend zijn.

4.3 Wat is het aantal bedrijfsverplaatsingen binnen de Achterhoek en uit de Achterhoek?

Na het overzicht zoals hierboven is weergegeven, wordt in deze paragraaf ingegaan op het beeld in de Achterhoek met als bedoeling de cijfers van provinciegrens overschrijdende

bedrijfsverplaatsingen te kunnen vergelijken met het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen.

4.3.1 Verplaatsingen binnen de Achterhoek

Het aantal verplaatsingen binnen de Achterhoek tussen 2002 en 2007 bedroeg 2500; dat is 2,5% van het totaal aantal vestigingen in 2007. De meeste verplaatsingen vonden plaats in de gemeente Doetinchem 23,2% (580) en de minste in de gemeente Aalten 8,8% (220). Dat betekent dat het aantal intra gemeentelijke bedrijfsverplaatsingen redelijk normaal verdeeld is. Van de verplaatsingen binnen de regio Achterhoek zijn geen specifieke cijfers. Wel zijn er cijfers bekend van het aantal verplaatsingen binnen de provincie. De meeste interprovinciale verplaatsingen vonden plaats in de gemeente Bronckhorst (17,4%) en de minste in de gemeente Winterswijk (4,7%). In figuur 4.1 is een overzicht gegeven van het aantal intra- gemeentelijke en provinciale verplaatsingen.

Tabel 4.1: Aantal vestigingen en aantal intra- gemeentelijke en provinciale verplaatsingen in de Achterhoek in periode 2002 - 2007

Gemeente	Vestigingen 2002	Vestigingen 2007	Intragemeentelijke verplaatsingen	Intraprovinciale verplaatsingen
Aalten	1480	1570	220	70
Berkelland	3030	3160	330	100
Bronckhorst	2600	2750	260	150
Doetinchem	3110	3410	580	200
Montferland	1870	2050	260	130
Oost Gelre	1730	1880	250	60
Oude IJsselstreek	2260	2400	300	110
Winterswijk	2260	2400	300	40
Achterhoek	18340	19620	2500	860

Bron: PWE 2007 bewerkt

Van de intra provinciale verplaatsingen zijn alleen de bestemmingen bekend waar meer dan 10 bedrijven zijn gevestigd. De meeste intraprovinciale verplaatsingen vinden plaats naar buurgemeenten. De intra provinciale verplaatsingen van meer dan 10 bedrijven vindt voor vier gemeenten alleen plaats binnen de Achterhoek.

4.3.2. Verplaatsingen vanuit de Achterhoek naar een andere provincie

Vanuit de Achterhoek zijn tussen 1998 en 2007 in totaal 450 bedrijven verplaatst naar een andere provincie, dat is 2,3% van het aantal vestigingen in 2007 en 6,8% van het aantal provinciegrens overschrijdende bedrijfsverplaatsingen in de provincie Gelderland. De meeste verplaatsingen vinden plaats in de gemeente Berkelland (110) gevolgd door de gemeente Doetinchem (100). Dit zijn de twee uitschieters. Voor de gemeente Berkelland is het wel logisch dat een aantal bedrijven de grens over trekt. Dit is namelijk de enige gemeente in de Achterhoek die direct aan de provinciegrens ligt. Tabel 4.2 geeft een overzicht van het aantal provinciegrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen tussen 1998 en 2007.

Tabel 4.2: Verplaatsingen naar andere provincies vanuit de Achterhoek in periode 1998-2007

Gemeenten	Verplaatsingen
Aalten	20
Berkelland	110
Bronckhorst	60
Doetinchem	100
Montferland	50
Oost Gelre	30

Oude IJsselstreek	40
Winterswijk	50
Achterhoek	450

Bron: PWE 2007 bewerkt

Ook voor de Achterhoek geldt dat het moeilijk is om een goed overzicht te geven van het totaal aantal verplaatsingen. Hier doet zich hetzelfde probleem voor als bij de provincie Gelderland. Het totaal aantal (binnenlandse) verplaatsingen komt dan neer op 3585, waarvan 70% intragemeentelijk is, 24% intraprovinciaal is en 6% tussen Achterhoek en de rest van Nederland plaatsvindt. Het aantal intragemeentelijke verplaatsingen is een stuk hoger vergeleken met de provincie Gelderland en de literatuur. Een mogelijke verklaring kan zijn dat er een overschot aan bedrijventerreinen is, waardoor bedrijven makkelijk kunnen verplaatsen binnen de Achterhoek. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat bedrijven binnen de Achterhoek door de culturele verbondenheid minder snel geneigd zijn te verplaatsen buiten de Achterhoek.

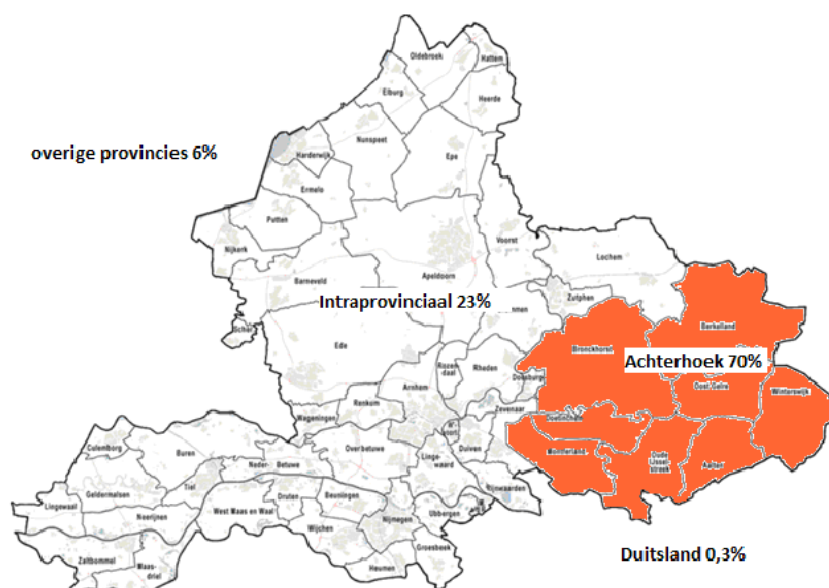
Het totaal aantal verplaatsingen is 3,7% van het totaal aantal vestigingen in 2007. Dit aantal is wat lager vergeleken met de provincie Gelderland en ook lager dan uit literatuur naar voren komt. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het aantal verplaatsingen in rurale gebieden lager ligt dan in urbane gebieden (Van Steen, 2003).

4.4 Wat is het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in de Achterhoek?

In dit hoofdstuk wordt geprobeerd een beeld te construeren van het aantal landsgrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in de Achterhoek. Omdat hierover geen gegevens bekend zijn, wordt in deze paragraaf geprobeerd een beeld te geven van het totaal aantal grensoverschrijdende verplaatsingen vanuit de Achterhoek door een vergelijking te maken tussen het aantal provinciegrens-overschrijdende verplaatsingen en het aantal landsgrens-overschrijdende verplaatsingen.

Uit literatuur blijkt dat naarmate de geografische schaal groter wordt het aantal bedrijfsverplaatsingen sterk afneemt (Pellenbarg & Kemper, 1999; Van Wissen & Schutjens, 2005; Pellenbarg et al, 2005). Het gaat hier wel om de verplaatsingen binnen Nederland zoals in de voorgaande paragrafen is weergegeven. Desalniettemin is dit een interessant gegeven.

Figuur 4.1: Overzicht totaal aantal verplaatsingen Regio Achterhoek.

In het uitgevoerde onderzoek zijn 12 bedrijven gevonden, waarbij moet worden aangetekend, dat het merendeel van deze bedrijven gedeeltelijk verplaatst is. Als wordt uitgegaan van deze 12 verplaatste bedrijven dan komt dit neer op 0,3% van het totaal aantal verplaatsingen in de Achterhoek. Als 6% van de bedrijven de Achterhoek verlaat voor een andere plek buiten de provincie Gelderland en 94% van de verplaatsingen blijft binnen de provinciegrens, dan zijn er 16 keer meer verplaatsingen binnen de provincie grens dan over de provincie grens heen.

Als het aantal landsgrensoverschrijdende verplaatsingen wordt vergeleken met het aantal provinciegrensoverschrijdende verplaatsingen dan zijn er 20 keer zoveel verplaatsingen over de provinciegrens dan over de landsgrens.

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal: Wat is het aantal grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in de Achterhoek? Om een goed beeld te krijgen van is eerst een overzicht gegeven van de provincie Gelderland. De gegevens met de gevonden literatuur bleken behoorlijk goed te kloppen. Vergeleken met de Achterhoek waren er toch wel wat verschillen te zien waaruit blijkt dat de Achterhoek ten opzichte van Gelderland een duidelijk eigen karakter kent. De Achterhoek is meer ruraal waardoor het aantal bedrijfsverplaatsingen een stuk lager ligt, daarnaast blijkt dat het aantal bedrijfsverplaatsingen binnen de Achterhoek hoog ligt, oftewel bedrijven binnen de Achterhoek zijn niet zo snel geneigd om zich te verplaatsen buiten de Achterhoek. Dit kan te maken hebben met het overschot aan bedrijventerreinen maar ook met de cultuur van de Achterhoekse ondernemers.

Het aantal bedrijven dat verplaatst buiten de Achterhoek is klein. Dit zorgt ervoor dat het aantal bedrijven dat zich verplaatst over de provinciegrens nog kleiner is. Dat dit een stuk hoger is dan het aantal landsgrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen is logisch gezien het feit dat naarmate de geografische schaal groter wordt het aantal bedrijfsverplaatsingen afneemt. Wel kunnen er een aantal kanttekeningen worden gemaakt bij het lage aantal landsgrensoverschrijdende verplaatsingen.

Gemeenten langs de provinciegrens hebben een aanzienlijk groter aandeel bedrijven die zijn verplaatst over de provinciegrens; dit zou ook verwacht kunnen worden van de gemeenten uit de Achterhoek. Daarnaast is het heel lastig om de juiste data te vinden van landsgrensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen, maar daar zal verderop in dit onderzoek meer aandacht aan worden besteed.

H5. De kenmerken van (grensoverschrijdende) bedrijfsverplaatsing

5.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk is geconcludeerd dat het aantal verplaatsingen buiten de Achterhoek relatief klein is. Naarmate de geografische schaal toeneemt, neemt het aantal verplaatsingen af. In dit hoofdstuk wordt bekeken wat de kenmerken zijn van bedrijven die zich grensoverschrijdend verplaatsen. Door een beeld te geven van de kenmerken van (grensoverschrijdende) bedrijfsverplaatsingen, kan worden gekeken of grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing eerder voorkomt onder bedrijven met bepaalde kenmerken zoals sector, tijd, soort verplaatsing, afstand van de verplaatsing, aantal werknemers, locatiekeuze en hoofdmotief. In dit hoofdstuk zal eerst de methodologie van de vragenlijst worden besproken, daarna zal de theorie van bedrijfsverplaatsing per kenmerk worden besproken en vervolgens zal worden besproken in hoeverre een kenmerk naar verwachting invloed zal hebben op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. Tot slot zullen de resultaten van de vragenlijst worden besproken.

5.2 Methodologie vragenlijst

In dit onderzoek staat grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing en de rol die de grens daarin speelt in de Achterhoek centraal. Om inzicht te verkrijgen in grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing is het noodzakelijk om een goed beeld te kunnen geven van het aantal bedrijven dat is verplaatst over de grens. Voorafgaand aan deze zoektocht werd al duidelijk dat dit niet eenvoudig zou worden; zie Pellenburg & Van Dijk (1999) voor meer informatie.

Om toch een zo goed mogelijk beeld te bereiken is een email verstuurd naar alle denkbare instanties zoals provincies, gemeenten, industriekringen, bedrijfsnetwerken, KvK's en regionale samenwerkingsverbanden in zowel Nederland als Duitsland. In deze email is gevraagd of de desbetreffende instanties informatie met betrekking tot bedrijven die zijn verplaatst konden geven en of deze tips hadden hoe deze informatie verkregen kon worden.

Na 8 weken is een inventarisatie gemaakt. Vervolgens zijn de instanties die geen of onvoldoende antwoord hadden gegeven nogmaals gemaild en vervolgens gebeld met de zelfde vragen. Uiteindelijk leverde dit een bestand op van 17 bedrijven (2 uit Duitsland en 15 uit Nederland). Na verkennend onderzoek en telefonisch contact bleken slechts 2 bedrijven te voldoen aan de criteria: het bedrijf is verplaatst van de Achterhoek naar de aangrenzende regio (Kreis Borken en Kreis Kleve) of andersom. Deze criteria zijn bepaald op basis van theorie rond bedrijfsverplaatsing, bedrijfsverplaatsing is meestal op korte afstand, het is interessant om te zien of dit ook gebeurt bij grensoverschrijding.

Aangezien dit niet voldoende leek om het onderzoek te vervolgen is nagegaan welke instanties over het hoofd zijn gezien en welke andere zoekmethoden effect zouden kunnen hebben. Dit leverde 2 nieuwe zoekmethoden op:

- 1) Google Maps, hiermee is het mogelijk om op straatniveau in te zoomen op bedrijven gevestigd in de grensstreek. Dit leverde een hele lijst van bedrijven op. Vervolgens is voor deze bedrijven onderzocht of deze aan de criteria zouden kunnen voldoen.
- 2) Verschillende zoekmachines op internet. Met behulp van trefwoorden zoals GmbH in combinatie met een Nederlandse plaatsnaam en andersom is gezocht naar bedrijven die zouden kunnen voldoen aan criteria.

Na verificatie leverde dit een uiteindelijke selectie van 12 bedrijven op. Met deze 12 bedrijven, allemaal verplaatst van Nederland naar Duitsland, is telefonisch contact gezocht. Dit leverde 5 ingevulde vragenlijsten op. Na deze vragenlijsten is met een aantal bedrijven nogmaals telefonisch contact gezocht, opdat voor bepaalde vragen meer inzicht kon worden gegeven.

Vragen

Bij dit onderzoek is gekozen voor een vragenlijst, omdat aanvankelijk gedacht werd dat meer bedrijven konden worden gevonden. Het uiteindelijke aantal van 12 bedrijven viel dan ook wat tegen. Desalniettemin is toch besloten om de desbetreffende bedrijven een vragenlijst te laten invullen. Het merendeel van de vragenlijst bestaat uit gesloten vragen, wat de beste manier was om de benodigde informatie te krijgen voor dit onderzoek. De vragenlijst bestaat uit 2 delen.

Het eerste deel van de vragenlijst bestaat uit algemene kenmerken van bedrijven die zich hebben verplaatst. Hierbij is gebruik gemaakt van onderzoek van Brouwer (2004) en Mariotti (2005). In deze onderzoeken zijn (onder andere) de kenmerken van bedrijfsverplaatsingen onderzocht. De uitwerking van dit onderdeel is te vinden in onderstaande paragrafen.

Waar mogelijk (paragraaf 5.3, 5.5 en 5.7) zijn deze vragen ook losgelaten op de overige 7 bedrijven om meer inzicht te krijgen in de algemene kenmerken van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in de Achterhoek.

Het tweede deel van de vragenlijst heeft betrekking op de effecten die de rollen van de grens op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing hebben. Deze vragen zijn gebaseerd op de uitwerking van hoofdstuk 3. Elke rol (politiek-bestuurlijk, juridisch, economisch en sociaal-cultureel) van de grens is eerst kort ingeleid. Vervolgens zijn er een aantal gesloten vragen, waarbij kan worden gekozen voor een sterk beperkend, beperkend, neutraal, stimulerend of sterk stimulerend effect. Elke rol is afgesloten met een open vraag, waarin is gevraagd hoe de desbetreffende punten van invloed zijn geweest bij de verplaatsing van de onderneming. De resultaten van dit tweede deel zijn te vinden in hoofdstuk 6. De complete vragenlijst is te vinden in bijlage D.

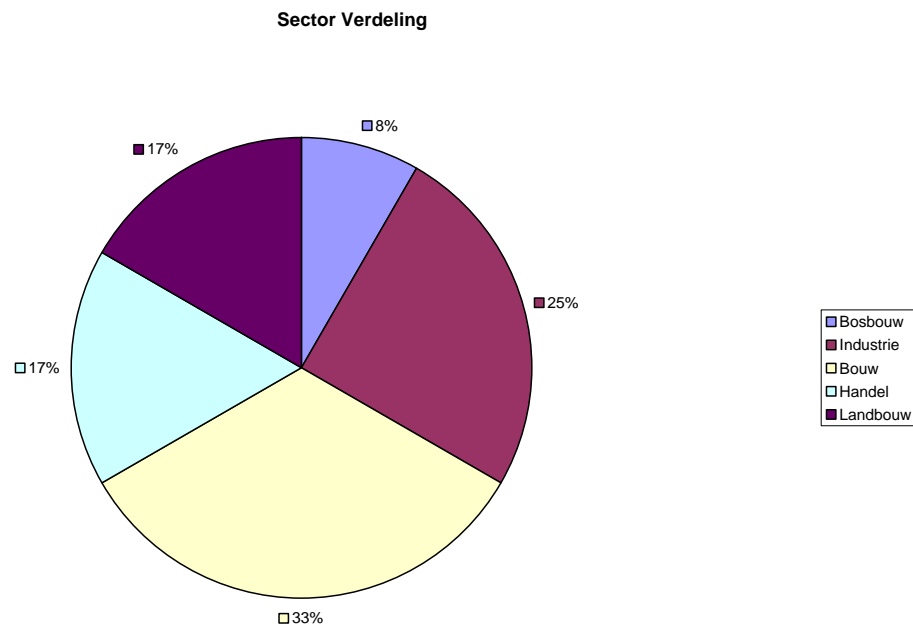
5.3 Sector

De belangrijkste sectoren in de Achterhoek zijn industrie, bouw en landbouw. Van deze drie sectoren zal de sector industrie naar verwachting het minst snel verplaatsen. De kosten om te verplaatsen zijn voor de industrie hoog doordat de investeringen voor kapitaalgoederen hoog zijn. Bedrijven in de sector industrie zullen daarom alleen verplaatsen wanneer de verwachte winst hoger is (Pellenbarg & Kemper, 1999; Brouwer et al, 2004). Vanuit de theorie over bedrijfsverplaatsing zal de sector bouw naar verwachting eerder verplaatsen, omdat de toegevoegde waarde in deze sector minder locatiegebonden is en de investeringen op locatie minder zijn (Brouwer et al, 2004). Bedrijven in de landbouwsector zullen alleen verplaatsen als ze niet verder kunnen uitbreiden, de kosten te hoog worden of wanneer ze worden gedwongen door gemeente of provincie om te verplaatsen. De sector dienstverlening kent de hoogste waarschijnlijkheid om te verplaatsen. De sectoren horeca en detailhandel kennen de laagste waarschijnlijkheid om te verplaatsen, omdat ze verbonden zijn met de lokale markt. De kans is groter dat deze bedrijven zullen verplaatsen naar een locatie dicht bij de huidige locatie.

De vraag is echter of de theorie van bedrijfsverplaatsing ook geldt bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Bij deze vraag speelt het vergunningenstelsel in Duitsland een belangrijke rol. In Duitsland geldt dat voor meer dan 100 beroepen een vergunning is vereist. Dit maakt de verplaatsing moeilijker. Het gaat hierbij vooral om ambachtelijke beroepen. Deze beroepen zijn vooral te vinden in de sector bouw en dienstverlening en een aantal in de industrie. Voor de sector dienstverlening geldt daarnaast ook dat, wanneer met de verplaatsing veel arbeidsplaatsen en/of een hoog opleidingsniveau gemoeid zijn, de kosten voor het inzetten van nieuwe arbeidskrachten en het ontslaan van oude arbeidskrachten, of het meeverhuizen van de huidige arbeidskrachten, heel hoog zijn, het onaantrekkelijk is om te verplaatsen.

Hiermee zijn de belangrijkste verschillen geschetst. Daarnaast zijn er een aantal kleine verschillen die zowel voordelig als nadelig kunnen uitwerken voor de verplaatsing van bedrijven van Nederland naar Duitsland. De lonen in Duitsland zijn bijvoorbeeld in de bouw lager dan in Nederland. Dit zorgt ervoor dat het voor de Nederlandse bouwbedrijven moeilijker is om voet aan de grond te krijgen in Duitsland.

Figuur 5.1: Sectorverdeling

In figuur 5.1 is de sectorverdeling weergegeven van de 12 gevonden bedrijven. 10 van de 12 bedrijven behoren tot de 3 belangrijkste sectoren in de Achterhoek. Het aantal verplaatsingen in bouw en industrie kan opvallend worden genoemd. De verschillen in de lonen zijn voor de bouw blijkbaar te klein om te zorgen voor een barrière. Daarnaast gaat het bij zowel de bouw als de industrie om een gedeeltelijke verplaatsing. In paragraaf 5.3 zal hier dieper op worden ingegaan. Het is daarnaast opvallend is dat er geen enkel bedrijf uit de sector dienstverlening bij zit. Mogelijk speelt het vergunningstelsel in Duitsland hier een rol; daarnaast zijn er relatief weinig bedrijven in de sector dienstverlening in de Achterhoek waardoor de kans op verplaatsing ook kleiner is.

5.4 De periode van verplaatsing

De periode waarin een bedrijf zich verplaatst hangt af van de economische cyclus. Een bedrijf dat behoort tot de basissector zal in recessie minder snel verplaatsen en juist sneller verplaatsen in tijden van economische groei (Pellenbarg & Kemper, 1999).

In de basissector bevinden zich bedrijven die onafhankelijk zijn van de lokale markt en compleet afhankelijk zijn van externe factoren. Bedrijven die behoren tot de non-basissector kennen een omgekeerd patroon en zullen bij recessie eerder verplaatsen. Bedrijven die tot de non-basissector behoren zijn bedrijven die lokaal georiënteerd zijn zoals de horeca en de detailhandel. De periode waarin een bedrijf is verplaatst bepaald voor een deel ook de richting waar het bedrijf naar toe is verplaatst. Hier is een bepaalde trend in te vinden. Bedrijven verplaatsen van de stad naar meer perifere gebieden wat ook wel economische suburbanisatie genoemd wordt (Pellenbarg, 2005). In 1993 is nog duidelijk een concentratie te zien van bedrijfsverplaatsingen in de Randstad met een lichte verschuiving naar Noord-Brabant en Gelderland, maar in 1997 is dat beeld veranderd naar een trek uit de Randstad richting Flevoland, Gelderland en Noord-Brabant (Pellenbarg, 2005).

Wat dit betekent voor de periode waarin grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voorkomen, is moeilijk vast te stellen. Er is een aantal externe factoren die kunnen hebben gezorgd voor minder grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen in het verleden. Een daarvan is de Tweede Wereldoorlog, een ander is de oprichting van de Europese Unie en de EUREGIO.

Verwacht kan worden dat als gevolg van de invoering van het vrije verkeer van personen over de grenzen van Schengenlanden, het aantal verplaatsingen is toegenomen na 1992, na het Verdrag van Schengen.

Tabel 5.1: Periode van verplaatsing

1980 of eerder	1*
1981 – 1990	0
1991 – 1995	0
1996 – 2000	2
2001 – 2004	1
2005 - 2011	1

* Bedrijf gedeeltelijk verplaatst in 1978 en in 1998 weer gesloten

Tabel 5.1 toont aan dat de meeste verplaatsingen de laatste 15 jaar hebben plaatsgevonden, dus na het Schengenakkoord. Daarnaast laat de tabel zien dat voor 1 bedrijf in de industrie de groei die een bedrijf doormaakte van tijdelijke aard was; dit bedrijf heeft zijn vestiging na 20 jaar weer gesloten. De tijdspanne van de periodes is echter te groot om te kunnen zeggen of een bedrijf is verplaatst in een periode van economische hoog- of laagconjunctuur. Daarnaast zijn de aantallen te laag om te kunnen zeggen dat het aantal verplaatsingen van de laatste 15 jaar kan worden toegeschreven aan de oprichting van de Europese Unie of de economische ontwikkeling in Kreis Borken. Wel kan gezegd worden dat deze ontwikkelingen naar alle waarschijnlijkheid hebben bijgedragen aan bedrijfsverplaatsing.

5.5 Gehele of gedeeltelijke verplaatsing, motief bepaalt?

De keuze om een bedrijf geheel of gedeeltelijk te verplaatsen is afhankelijk van een aantal factoren. Een eerste factor die speelt, is de grootte van het afzetgebied. Wanneer bedrijven grotere afzetgebieden verkrijgen door verplaatsing, is de kans op verplaatsing groter. Bedrijven met grotere afzetgebieden zullen eerder een gedeelte van hun activiteiten verplaatsen omdat er geen rekening hoeft te worden gehouden met zogenaamde 'sunk costs' (verzonken kosten) (Caves & Porter, 1976). Hierbij kan gedacht worden aan grote machines (kapitaalgoederen) die niet verplaatst kunnen worden. Deze kosten kunnen verplaatsing bemoeilijken of zelfs tegenhouden. De tweede factor die van invloed is op het soort verplaatsing is de groei. Groei kan zowel een positief als een negatief effect hebben. Er zijn twee soorten groei: interne groei en externe groei. Interne groei leidt tot uitbreiding op de huidige locatie, uitbreiding met een vestiging of tot volledige verplaatsing. Externe groei kan de vorm aannemen van fusies en overnames. Over het algemeen zijn fusies en overnames alternatieven voor uitbreiding met een vestiging. Dit komt, doordat ze zorgen voor snellere en minder risicovolle groei (Hayter, 1997). Fusies zorgen voor meer bedrijfsverplaatsingen, maar overnames kunnen worden gezien als substituut van bedrijfsverplaatsing. Binnen de demografie van bedrijven is in de literatuur weinig aandacht voor externe groei (Brouwer et al, 2004).

Van de 12 onderzochte bedrijven zijn er 10 gedeeltelijk verplaatst en 2 geheel. De bedrijven die geheel verplaatst zijn bevinden zich in de landbouw. Van de bedrijven die zich gedeeltelijk hebben verplaatst hebben 5 bedrijven een vragenlijst ingevuld. Van de 5 bedrijven geven 2 bedrijven aan zich te hebben verplaatst vanwege kostenbesparingen. Het gaat hier om 1 bedrijf in de bosbouw en 1 bedrijf in de bouw. Toch kan het opvallend worden genoemd dat deze bedrijven niet compleet zijn verplaatst. 1 handelsbedrijf geeft aan een bedrijf in Duitsland te hebben, om hiermee een Duits adres hebben. Het bedrijf geeft aan dat een vestiging in Duitsland is geopend omdat Duitsers het liefst zaken doen met een Duitse GmbH (Duitse bv). 2 bedrijven (bouw en industrie) zijn verplaatst met schaalvergroting als belangrijkste motivatie.

5.6 De grootte van het bedrijf en de invloed van werknemers op verplaatsing

Kleine bedrijven verplaatsen eerder dan grote bedrijven. Dit komt doordat:

- De kosten om te verplaatsen lager zijn;
- De organisatorische problemen kleiner zijn;
- Kleine bedrijven nog in een andere fase van de levenscyclus zitten;

- Een toename van activiteiten bij kleine bedrijven eerder voor problemen zorgt terwijl grote bedrijven flexibeler zijn en daardoor makkelijker kunnen omgaan met verandering van activiteiten in een bestaande situatie (Pellenburg & Kemper, 1999; Brouwer et al, 2004).

Bij grote bedrijven moet overigens wel onderscheid worden gemaakt tussen grote bedrijven met één vestiging en grote bedrijven met meerdere vestigingen. Grote bedrijven met één vestiging zullen minder snel verplaatsen dan grote bedrijven met meerdere vestigingen.

Bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing kan verwacht worden dat kleine bedrijven eerder verplaatsen dan grote bedrijven. Dit komt vooral doordat de kosten lager en de organisatorische problemen kleiner zijn. Het gaat hier wel om volledige verplaatsing. Als een bedrijf kiest voor een gedeeltelijke verplaatsing is de kans groter dat het een groot bedrijf betreft, omdat zij geen rekening hoeft te houden met zogenaamde 'sunk costs' en zij haar personeel niet persé hoeft mee te nemen.

Tabel 5.1: Overzicht omvang onderneming en nationaliteit werknemers

sector	Aantal werknemers	% Nederlandse nationaliteit	% Duitse nationaliteit
1 bouw	10	100	0
2 bosbouw	15 (8 in Du en 7 in NL)	62,5	37,5
3 handel	7	-	-
4 industrie	37	-	-
5 bouw	20	25	75

Volgens het CBS (2010) heeft 57% van de bedrijven 1 werkzaam persoon in dienst, 34% had tussen de 2 en 10 werkzame personen in dienst en 8% tussen de 10 en 100 werkzame personen. Vergeleken met de bedrijven hierboven (tabel 5.2) valt op dat deze bedrijven meer werknemers in dienst hebben dan gemiddeld. Hier moet echter bij worden opgemerkt dat werkzame personen niet hetzelfde is als werknemers. Het aantal werknemers wordt niet geregistreerd in de basisadministratie van een bedrijf en het aantal werkzame personen wel (De Vries, 2004). Het is opvallend aangezien kleine bedrijven zich in principe eerder verplaatsen dan grote bedrijven. Toch moet hier worden opgemerkt dat het goed mogelijk is dat eenmanszaken veel moeilijker te achterhalen zijn. In de provinciale werkgelegenheidsenquête van Gelderland is de gemiddelde bedrijfsgrootte gekoppeld aan de afstand van de verplaatsing (PWE, 2007). Naarmate de afstand van verplaatsing toeneemt, neemt de gemiddelde bedrijfsgrootte af. In de volgende paragraaf zal bekeken worden of dit ook opgaat voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing.

Twee bedrijven hebben zowel Nederlanders als Duitsers in dienst. 1 bedrijf heeft ervoor gekozen om haar werknemers zowel in Duitsland als Nederland te laten werken. 1 bedrijf heeft alleen een postadres in Duitsland. Dit betekent dat het bedrijf op dit moment alleen op papier in Duitsland bestaat. Bij oprichting van de Duitse onderneming bestond wel het idee om deze volledig te laten functioneren maar dat is tot nog toe nooit van de grond gekomen. 1 bedrijf is in het verleden verplaatst, maar inmiddels is de Duitse vestiging gesloten.

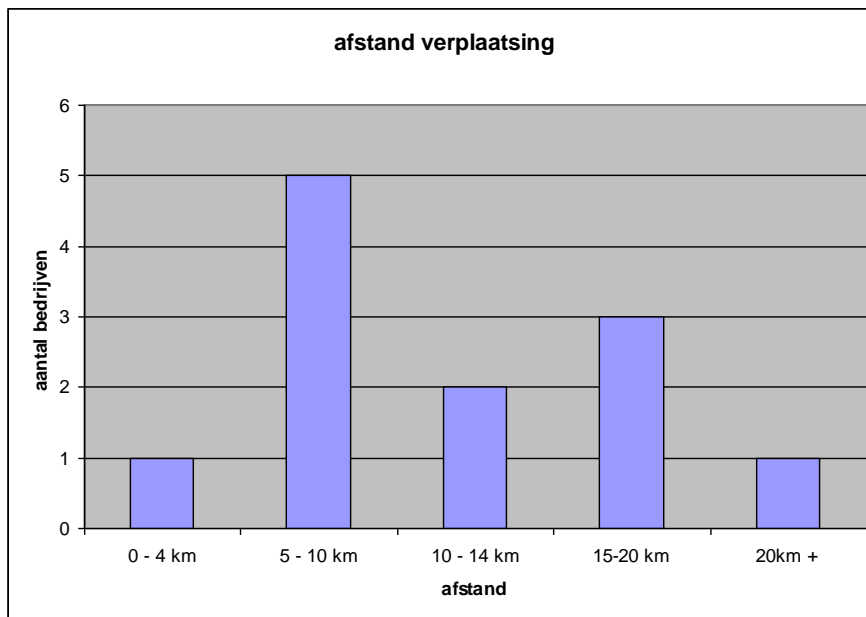
Voor al deze bedrijven geldt dat de werknemers niet zijn mee verhuisd. Dat is enerzijds opvallend, maar anderzijds ook logisch. Zoals in paragraaf 3.2 is aangegeven kleven er veel nadelen aan het mee verhuizen van personeel.

5.7 De afstand van de verplaatsing en de invloed van de locatie

Dat bedrijfsverplaatsing over het algemeen op korte afstand plaatsvindt, mag als bekend worden verondersteld. De vraag is echter: als bedrijven over de grens verplaatsen, zal dat dan ook over korte afstand plaatsvinden of zal de afstand toenemen?

In hoofdstuk 4 is het beeld geschetst van verplaatsingen binnen Gelderland. 87% van de bedrijven verplaatst binnen een straal van 10 kilometer en 94,8% van de bedrijven verplaatst binnen een straal van maximaal 20 kilometer. In figuur 5.2 is de afstand van de grensoverschrijdende verplaatsing weergegeven.

Figuur 5.2: Afstand grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen

In vergelijking met de cijfers die hierboven zijn genoemd valt op dat de afstand die bedrijven maximaal afleggen niet heel groot is. Een bedrijf is verplaatst over een afstand van 22 kilometer. De helft van de bedrijven verplaatst binnen een straal van 10 kilometer en 11 van de 12 bedrijven binnen een straal van 20 kilometer. Het aantal verplaatsingen over hele korte afstand (tussen 0 en 4 kilometer) is laag in vergelijking met de afstanden die bij bedrijfsverplaatsingen binnen Gelderland worden afgelegd. Dit is echter logisch als gekeken wordt naar de ligging van de plaatsen in de Achterhoek ten opzichte van de grens of plaatsen in het Duitsland. Van de grote plaatsen in de Achterhoek liggen alleen Winterswijk, Aalten, Dinxperloo, Groenlo, Gendringen, 'sHeerenberg en Ulft binnen een straal van 5 kilometer van de grens. Van deze plaatsen liggen alleen Dinxperloo, Gendringen, 'sHeerenberg en Ulft binnen een straal van 5 kilometer van een stad in Duitsland. De kans dat bedrijven op hele korte afstand verplaatsen is daardoor heel klein.

Winterswijk ligt 10 kilometer van de dichtstbijzijnde stad in Duitsland en Doetinchem ligt 12 kilometer van de dichtstbijzijnde stad in Duitsland. De dichtstbijzijnde stad is echter niet altijd de meest logische stad voor een bedrijf. De meeste bedrijven (6) kiezen voor een verplaatsing naar een relatief grote stad in het Duitse grensgebied, namelijk Bocholt, (73.000 inwoners), 1 bedrijf kiest voor Emmerich (30.000 inwoners), 2 bedrijven kiezen voor Vreden (23.000 inwoners) en de overige bedrijven kiezen voor relatief kleine plaatsen in Duitsland. In de vorige paragraaf is gesteld dat naarmate de afstand toeneemt, de gemiddelde bedrijfsgrootte afneemt. Deze stelling lijkt niet op te gaan voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Het bedrijf in de handel heeft de minste werknemers en verplaatst over de kortste afstand en de overige bedrijven, waar het aantal werknemers van bekend is, verplaatsen over een afstand tussen de 9 en 15 kilometer. Echter, het aantal cases is erg klein.

5.8 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de kenmerken van (grensoverschrijdende) bedrijfsverplaatsingen in beeld gebracht. Hierbij is waar mogelijk gebruikgemaakt van de informatie van 12 bedrijven. Als eerste moet worden opgemerkt dat dit hoofdstuk is gebaseerd op 5 vragenlijsten. Om een goed beeld te krijgen van de kenmerken van bedrijven die grensoverschrijdend verplaatsten zullen meer bedrijven moeten worden ondervraagd. De betrouwbaarheid van deze conclusies is daardoor beperkt.

De meeste bedrijfsverplaatsingen zijn te vinden in de belangrijkste sectoren van de Achterhoek: de industrie, bouw en landbouw. Het is opvallend dat er geen enkel bedrijf is verplaatst dat zich bevindt in de dienstverlening; mogelijk speelt het vergunningenstelsel hier een rol.

De meeste bedrijven zijn verplaatst na 1992, de invoering van de Europese Unie en het verdrag van Schengen. Daarnaast lijkt de economische ontwikkeling die Kreis Borken heeft doorgemaakt van invloed te zijn op het aantal verplaatsingen.

Van de 12 gevonden bedrijven zijn er 2 die geheel zijn verplaatst en 10 bedrijven zijn gedeeltelijk verplaatst. Er zijn dus veel meer bedrijven die gedeeltelijk verplaatsen dan geheel. Dit komt waarschijnlijk doordat bedrijven die gedeeltelijk zijn verplaatst een grotere afzetmarkt hebben (Nederland en Duitsland). Daarnaast kunnen de bedrijven onderdeel zijn van een groter netwerk waardoor een gedeeltelijke verplaatsing makkelijker plaatsvindt. Vanuit de literatuur komt naar voren dat bedrijfsverplaatsing meer voorkomt bij kleine bedrijven. Met grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing komt dit niet overeen. De verplaatste bedrijven in dit onderzoek zijn groter dan de bedrijven die verplaatsen binnen Nederland.

Bij geen van de geënquêteerde bedrijven zijn werknemers mee verhuisd. Dit zou te maken kunnen hebben met de potentiële negatieve gevolgen van sociale zekerheid voor werknemers. In het volgende hoofdstuk zal bekeken worden welke rol de grens heeft gespeeld voor de bedrijven in het onderzoek. 11 van de 12 bedrijven verplaatst over een afstand van minder dan 20 km en de helft van de bedrijven verplaatst over een afstand van minder dan 10 km. De bedrijven verplaatsen het meest naar Bocholt, de grootste naburige Duitse stad. Bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing lijkt het dat de stelling, dat wanneer de afstand van verplaatsing toeneemt de gemiddelde bedrijfsgrootte afneemt, niet opgaat.

H6: De betekenis van de grens voor bedrijven

In hoofdstuk 3 is nagegaan welke rollen de grens heeft. Hierbij is onderscheid gemaakt in 4 verschillende rollen: de politiek-bestuurlijke, de juridische, de economische en de sociaal-culturele rol.

Van elk van deze rollen is nagegaan of ze stimulerend, beperkend of neutraal zijn voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. In de conclusie van hoofdstuk 3 is een schema gemaakt van de vier rollen en een aantal kenmerken van deze vier rollen met het te verwachten effect gebaseerd op literatuur en interviews. Daaruit kwam naar voren dat de politiek-bestuurlijke rol van de grens stimulerend werkt, de juridische rol van de grens sterk beperkend werkt, de economische rol van de grens sterk stimulerend werkt en de sociaal-culturele rol van de grens beperkend werkt. Op basis van de conclusies van hoofdstuk 3 is een vragenlijst opgesteld met de vraag in hoeverre elk van deze rollen en kenmerken van deze rollen stimulerend, beperkend of neutraal heeft gewerkt bij de (gedeeltelijke) verplaatsing van hun bedrijf. Uiteindelijk waren 5 van de 12 bedrijven bereid om een vragenlijst in te vullen.

6.1 Politiek-bestuurlijke rol van de grens

Bij de politiek-bestuurlijke rol van de grens gaat het om het verschil in staatsinrichting. Duitsland is een federale staat en is daardoor anders ingericht dan Nederland. In Duitsland is meer bureaucratie en worden zaken meer decentraal geregeld; dit zou de kloof tussen politiek en bedrijf kunnen verkleinen. Uit de literatuur bleek dat de politieke rol van de grens een stimulerend effect zou kunnen hebben op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing: vooral decentralisatie en de rol van de EUREGIO zouden grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing kunnen stimuleren.

In de vragenlijst zijn 2 vragen opgenomen met betrekking tot de politiek-bestuurlijke rol van de grens.

1. Wat is de rol van de politiek-bestuurlijke grens geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?
2. In hoeverre speelt de EUREGIO een rol bij de verplaatsing van uw onderneming?

Op beide vragen antwoordden de bedrijven neutraal. Deze antwoorden kunnen een aantal betekenissen hebben. Het kan betekenen dat de politiek-bestuurlijke rol van de grens geen rol van betekenis speelt. In paragraaf 3.1 is al aangegeven dat het zeer waarschijnlijk zou zijn dat vooral gewenning bepaalt in hoeverre de verschillen tussen beide landen worden ervaren. Het zou kunnen zijn dat deze bedrijven al zo gewend zijn aan de nieuwe omgeving dat ze geen rol wegleggen voor de politiek-bestuurlijke grens. Het is daarnaast goed mogelijk dat de politiek-bestuurlijke rol van de grens niet direct van invloed is op bedrijven. Voor de EUREGIO geldt dat deze een meer informele rol speelt, waardoor het goed mogelijk is dat bedrijven dit niet zullen noemen als effect op bedrijfsverplaatsing.

Daarnaast zou het kunnen dat de vragen niet specifiek genoeg zijn voor de ondernemer. Om de rol van de politiek-bestuurlijke grens goed te onderzoeken zou het beter zijn om meer en meer specifieke vragen te stellen, maar dat was in dit onderzoek niet mogelijk vanwege de omvang die de vragenlijst dan zou krijgen.

6.2 Juridische rol van de grens

De juridische rol van de grens geeft het verschil in wetgeving aan tussen beide landen. Het gaat hier om het verschil in belastingstelsel, verschillen in sociale zekerheid met betrekking tot werknemers en het vergunningsstelsel.

Uit literatuur en interviews bleek dat de juridische rol van de grens een sterk beperkend effect zou moeten hebben op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing. Vooral sociale zekerheid en arbeidskosten zouden negatief uitpakken voor ondernemers die hun bedrijf nu zouden willen verplaatsen. Het belastingstelsel is in paragraaf 3.2 als neutraal gewaardeerd.

In de vragenlijst zijn 3 vragen gesteld met betrekking tot deze juridische rol van de grens:

1. Wat is de rol van de juridische grens geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

Voor 3 (industrie, bouw en bouw) bedrijven is de juridische grens als stimulerend ervaren; voor 1 (bosbouw) bedrijf als beperkend en voor 1 (handels) bedrijf als neutraal. Dit is opvallend vergeleken met de uitkomsten van het literatuuronderzoek. Bedrijf 1 (bouw) geeft aan nu minder last te hebben van strenge controles. Dit komt door het vergunningensysteem in Duitsland. Waar uit de literatuur bleek dat de juridische rol van de grens als beperkend kon worden ervaren blijkt uit deze vragenlijst dat een aantal bedrijven de juridische rol van de grens juist als stimulerend ervaren.

2. In hoeverre is het belastingstelsel van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

Op deze vraag antwoordden 2 bedrijven (industrie en bosbouw) beperkend, 1 bedrijf (bouw) vond het stimulerend en 2 bedrijven (handel en bouw) vonden dat het belastingstelsel geen rol speelde. Het is goed mogelijk dat het belastingstelsel voordelig is voor bepaalde sectoren, nadelig is voor andere sectoren en voor sommige sectoren als neutraal wordt gewaardeerd. Het is daarnaast goed mogelijk dat verschillen in bedrijfsvoering en grootte van het bedrijf van invloed zijn.

3. In hoeverre is de sociale zekerheid met betrekking tot uw werknemers van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

Uit literatuur en interviews bleek dat de sociale zekerheid met betrekking tot de werknemers een sterk beperkende factor zou spelen. De resultaten van de vragenlijst geven een minder duidelijk beeld. 2 bedrijven (bouw en bosbouw) geven aan dat dit een beperkende rol heeft gespeeld bij bedrijfsverplaatsingen en 3 bedrijven (industrie, bouw en handel) geven aan dat dit geen rol heeft gespeeld. Op het eerste gezicht is dit verwonderlijk, maar als deze resultaten naast de resultaten van paragraaf 5.4 worden gelegd wordt meer duidelijk. De 2 bedrijven, die antwoordden dat sociale zekerheid een beperkende rol speelt, zijn de enige 2 bedrijven in het onderzoek waarbij de werknemers werken in zowel Nederland als Duitsland, maar nog wonen in Nederland. Dit zijn dus de enige 2 bedrijven waar de sociale zekerheid verandert, wat negatief uitpakt. De sociale zekerheid is dus wel degelijk een beperkende factor voor bedrijfsverplaatsing.

6.3 Economische rol van de grens

De economische rol van de grens geeft het verschil aan in economische ontwikkeling. Dit kan een reden zijn voor de onderneming om de grens over te steken. Naast economische ontwikkeling kunnen ook verschillen in grondprijzen, subsidies en verschillen op de arbeidsmarkt een rol spelen. Uit literatuur bleek dat de economische grens een stimulerende rol speelt. Op alle deelaspecten scoorde Duitsland en/of Kreis Borken goed wat een positief effect op bedrijfsverplaatsing zou moeten hebben. In de vragenlijst zijn de volgende 4 vragen gesteld:

1. Wat is de rol van de economische grens geweest voor uw onderneming?

Op deze vraag geven 2 bedrijven (bouw en bosbouw) aan dat de economische rol van de grens een stimulerend effect heeft gehad op de bedrijfsverplaatsing en 3 bedrijven (industrie, handel en bouw) geven aan dat dit geen effect heeft gehad. Hoewel uit paragraaf 3.3 naar voren is gekomen dat de economische rol van de grens stimulerend is voor bedrijfsverplaatsing, zijn er toch 3 bedrijven die dat niet zo ervaren. Van invloed op deze rol kan zijn de periode waarin het bedrijf is verplaatst. Zoals ook in paragraaf 3.3 is te zien maakt Kreis Borken pas vanaf de jaren 90 een economische groei door, die de laatste jaren sterk toegenomen is. Dit kan betekenen dat bedrijven, die voor die tijd zijn verplaatst of aan het begin van de groeiperiode die Kreis Borken doormaakt, de economische grens geen stimulerende rol toeschrijven. Daarnaast heeft Nederland en daarmee ook de Achterhoek in de jaren '90 een sterke economische periode gekend en gaat het pas de laatste jaren minder goed.

2. In hoeverre is de arbeidsmarkt van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

De arbeidsmarkt lijkt niet van invloed te zijn bij de verplaatsing van de bedrijven. Slechts 1 bedrijf (industrie) geeft aan dat dit een stimulerend effect heeft gehad op bedrijfsverplaatsing. Dit bedrijf is in 1980 gevestigd in Duitsland en geeft aan dat vooral de goede ambachtsscholen in Duitsland en de lagere loonkosten een rol hebben gespeeld. Het is goed mogelijk dat de periode van verplaatsing van invloed is geweest. 1 bedrijf (bosbouw) heeft de rol van de arbeidsmarkt als neutraal gewaardeerd, maar gaf wel aan dat de Duitse werknemer goedkoper is dan de Nederlandse onder andere doordat

Duitsland geen minimumloon kent. Het is daardoor moeilijk om te zeggen in hoeverre de arbeidsmarkt van invloed is bij verplaatsing van de onderneming.

3. In hoeverre heeft de grondprijs een rol gespeeld bij de verplaatsing van uw onderneming? 2 bedrijven (industrie en bosbouw) geven aan dat de grondprijs een stimulerend effect heeft gehad op de verplaatsing van hun bedrijf. 3 bedrijven (bouw, bouw en handel) geven aan dat de grondprijs geen rol heeft gespeeld. Enkele jaren geleden ontstond in de media het beeld dat bedrijven geneigd waren om naar Duitsland te verplaatsen vanwege de lage grondprijzen. Hoewel grondprijzen in principe slechts een klein gedeelte vormen van de totale kosten voor een bedrijf, is het toch een factor die mee speelt. De lagere grondprijzen zullen vooral een rol spelen bij landbouwbedrijven, transportbedrijven en andere bedrijven die veel grond nodig hebben.

4. In hoeverre hebben subsidies een rol gespeeld bij de verplaatsing van uw onderneming? Op deze vraag geven alle bedrijven aan dat subsidies geen rol hebben gespeeld. Dit is enigszins opvallend omdat uit literatuur bleek dat Kreis Borken met behulp van onder andere subsidies heeft geprobeerd uit het economische dal te komen. Het bedrijf dat in 1980 is verplaatst naar Duitsland geeft ook aan dat het beleid van de Duitse overheid sterk gericht was op de bevordering van industrie.

6.4 Sociaal-culturele rol van de grens

De sociaal culturele rol van de grens geeft de verschillen in cultuur aan. Het gaat hierbij om de taal, de verschillen in omgang tussen Nederlanders en Duitsers, zowel in het dagelijks leven, op de werkvloer of wanneer er zaken moeten worden gedaan. Daarnaast zouden percepties en stereotypen van invloed kunnen zijn.

Voor de sociaal-culturele rol van de grens zijn de volgende vragen gesteld:

1. Wat is de rol geweest van de sociaal-culturele grens voor uw onderneming?
2. In hoeverre is de taal van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?
3. Herkent u het beeld van Duitsland als gejuridificeerde samenleving en in hoeverre heeft dit de verplaatsing van uw onderneming beïnvloed?
4. Is uw beeld van de regio in Duitsland van invloed geweest op de verplaatsing?

1 bedrijf (handel) geeft aan dat de sociaal-culturele rol van de grens een sterk stimulerend effect heeft gehad op de gedeeltelijke verplaatsing van het bedrijf. Dit bedrijf geeft aan dat de Duitse klant het liefst zaken doet met een GmbH, een Duitse BV. Onderzoek van de Duitse kamer van koophandel geeft aan dat een GmbH 30% meer klanten kan opleveren (Strick, 2010). Deze is namelijk opgebouwd vanuit het Duitse recht waarmee de Duitser bekend is. Alle bedrijven herkennen dan ook het beeld van Duitsland als gejuridificeerde samenleving. Een bedrijf geeft aan dat het beeld duidelijkheid geeft en dat Duitsers weten dat de Nederlandse ondernemer hier losjes mee omgaat. Het beeld wat de bedrijven van Duitsland hebben is over het algemeen positief. 1 bedrijf (bosbouw) geeft zelfs aan dat het hem heeft beïnvloed bij de keuze voor de regio. Het is moeilijk om voor de sociaal-culturele rol van de grens een beeld te geven in hoeverre dit van invloed is op bedrijfsverplaatsing. Bedrijven herkennen de gejuridificeerde samenleving maar kunnen niet aangeven of dit van invloed is geweest op de verplaatsing. Paragraaf 3.4 gaf aan dat de sociaal-culturele rol van de grens als beperking kon worden gezien. Vooral de taal en de juridische rol van de grens werden als negatief gewaardeerd. Toch was de sociaal-culturele rol van de grens voor 1 bedrijf stimulerend en het beeld van de regio was voor een ander bedrijf van invloed voor de verplaatsing.

6.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is geprobeerd inzicht te geven in de rol die de grens speelt voor bedrijven. In hoofdstuk 3 is een overzicht gegeven van de rollen die grenzen kunnen spelen en in dit hoofdstuk is met behulp van een vragenlijst nagegaan in hoeverre de grens betekenis heeft voor bedrijven. Als eerste moet worden opgemerkt dat de conclusies in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op 5 bedrijven. Om een goed beeld te krijgen van de rol van de grens zullen meer bedrijven moeten worden ondervraagd. De betrouwbaarheid van deze conclusies is daarom beperkt.

In tabel 6.1 is een overzicht gegeven van de overeenkomsten en verschillen tussen hoofdstuk 3 en dit hoofdstuk.

Tabel 6.1: Vergelijking: conclusie hoofdstuk 3 en resultaten vragenlijst

<i>Effect</i>	<i>Beperkend</i>		<i>Neutraal</i>		<i>Stimulerend</i>	
	<i>H3</i>	<i>H6</i>	<i>H3</i>	<i>H6</i>	<i>H3</i>	<i>H6</i>
Politiek-bestuurlijk - EUREGIO				= =	+ +	
Juridisch - belastingstelsel - sociale zekerheid	-- --		=	- /= =		
Economisch - arbeidsmarkt - economische ontwikkeling - grondprijzen - subsidies			=	=/+ = =/+ =/+ =	+ /+ + + +	
Sociaal-cultureel - taal - beeld - juridische samenleving	- - -		=	=/+ =/ = + =		

De tabel laat zien dat er aanzienlijke verschillen zijn tussen de resultaten van de vragenlijsten en de conclusie van hoofdstuk 3. Verwacht had kunnen worden dat er meer overeenkomsten te zien waren. Er moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat alleen de bedrijven die zijn verplaatst zijn ondervraagd. Deze bedrijven zullen waarschijnlijk minder obstakels zien dan bedrijven die niet verplaatsen naar Duitsland. Daarnaast wijzen de resultaten over het algemeen wel in dezelfde richting maar zijn minder uitgesproken. Bij het invullen van vragenlijsten wordt over het algemeen eerder 'neutraal', 'beperkend' of 'stimulerend' gekozen dan 'sterk beperkend' of 'sterk stimulerend', waardoor de resultaten minder uitgesproken zijn dan de conclusie.

De politiek-bestuurlijke rol van de grens en de EUREGIO zijn beide als neutraal gewaardeerd. De juridische rol van de grens laat een heel ander beeld zien. Waar verwacht werd dat de juridische rol van de grens beperkend zou werken voor bedrijven, geven 3 bedrijven aan dat de juridische rol van de grens juist stimulerend is geweest en slechts 1 bedrijf geeft aan dat de juridische rol van de grens beperkend is geweest. Het belastingstelsel werd door 2 bedrijven als neutraal gezien, gelijk aan de conclusies van hoofdstuk 3; 2 bedrijven zagen een beperkende rol in het belastingstelsel en 1 bedrijf zal een stimulerende rol in het belastingstelsel. Dit geeft aan dat het belastingstelsel niet als neutraal kan worden gewaardeerd maar wel in het midden moet worden gewaardeerd. De sociale zekerheid gaf wel een beeld dat overeenkomt met dat uit de literatuur. De economische rol van de grens laat een nagenoeg gelijk beeld zien met de conclusies van hoofdstuk 3, zij het minder uitgesproken. De sociaal-culturele rol van de grens tot slot kent een stuk meer stimulerende rol dan werd verwacht.

Op basis van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat de juridische, economische en sociaal-culturele grens een rol spelen bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing en daarmee worden de conclusies van het literatuuronderzoek bevestigd. Alleen voor de politiek-bestuurlijke grens kan dat niet gezegd worden.

7. Conclusie

Grenzen veranderen voortdurend. Door de invoering van de Europese Unie is er veel in Europa veranderd. De invoering van de monetaire unie, een gemeenschappelijke munt en vrij verkeer van goederen en diensten hebben tot doel gehad om de interne grenzen van Europa te openen. Dit zou betekenen dat bedrijven makkelijk van het ene land naar het andere zouden kunnen verplaatsen. In dit onderzoek staat de volgende vraag centraal:

In hoeverre komen grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voor en wat is de rol van die grens in de Achterhoek?

Bedrijven zijn verankerd in de sociale context. Toch zullen bedrijven in grensregio's altijd rekening moeten houden met de verschillende belangen die in het gebied spelen en zich daaraan aanpassen om te kunnen blijven bestaan of te groeien. In sommige gevallen kunnen bedrijven samenwerken met overheden, belangenverenigingen en andere organisaties. In andere gevallen zal een bedrijf zich moeten aanpassen door te verplaatsen.

De belangrijkste actoren in het grensgebied, naast het bedrijf zelf, zijn Nederland, Duitsland en de Europese Unie. Waar Nederland en Duitsland ieder hun eigen belang vertegenwoordigen, vertegenwoordigt de Europese Unie een gemeenschappelijk belang. Dit zorgt voor een spanningsveld. Dit spanningsveld komt tot uiting in de verschillende rollen die de grens speelt en de effecten die dat teweeg brengt. In hoofdstuk 3 zijn de belangrijkste 4 rollen van de grens besproken: de politiek-bestuurlijke, de juridische, de economische en de sociaal-culturele.

Voor bedrijven lijken vooral de juridische, de economische en de sociaal-culturele rollen van de grens van invloed te zijn op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing, maar dit kan niet met zekerheid worden geconcludeerd gelet op het beperkt aantal bedrijven dat aan dit onderzoek heeft meegewerkt. Het vinden van geschikte data is een groot probleem gebleken in dit onderzoek. Er is geen enkele instantie die gegevens bijhoudt van bedrijven die zich grensoverschrijdend verplaatsen, waardoor het een lastige zoektocht was.

Uiteindelijk zijn 12 bedrijven gevonden die zich hebben verplaatst. Dit is 0,3% van het totaal aantal verplaatste bedrijven in de Achterhoek. Ter vergelijking: het aantal provinciegrensoverschrijdende verplaatsingen bedroeg 6% van het totaal aantal verplaatste bedrijven in de Achterhoek. Geconcludeerd kan worden dat grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing op zeer geringe schaal voorkomt in de Achterhoek.

De regio de Achterhoek speelt daarin ook een rol van betekenis. Door het rurale karakter is het aantal bedrijfsverplaatsingen een stuk kleiner dan in een meer urbaan gebied. Daarnaast kan de Achterhoek getypeerd worden als een streek, hetgeen tot uiting komt in de cultuur. De Achterhoekse ondernemer lijkt behoorlijk honkvast te zijn gezien het grote aantal bedrijfsverplaatsingen binnen de Achterhoek. Dit lijkt niet snel te zullen veranderen.

Naast het gebied speelt ook het beleid een grote rol. Het gevoerde beleid bepaalt tenslotte de rollen die de grens speelt. De Europese Unie lijkt op dit moment maar weinig de belangen van het midden- en kleinbedrijf te behartigen, gezien de door bedrijven gerapporteerde problemen en het geringe aantal bedrijfsverplaatsingen.

Zolang er geen eenduidig doel bestaat zal het grensgebied zich niet voorspoedig ontwikkelen.. Het beleid, noodzakelijk voor die ontwikkeling, is gefragmenteerd en ontbeert een duidelijke focus. Pas als het beleid van de verschillende overheden op elkaar is afgestemd, en gemeenschappelijke doelen nastreeft, zal de grensregio tot bloei kunnen komen. Hier liggen dus grote kansen.

Geconcludeerd kan worden dat grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing zeer zelden voorkomt in de Achterhoek. Dit heeft te maken met het gebied, maar zeker ook met het beleid. Er is nog een lange weg te gaan voordat de grenzen voor bedrijven net zo open zullen zijn als voor personen en dat is dan nog steeds geen garantie dat grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen zullen toenemen.

Aanbevelingen

Uit de conclusies is gebleken dat grenzen zeker nog van invloed zijn op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen. Op het gebied van beleid liggen veel kansen. Om meer inzicht te krijgen in grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing is het noodzakelijk om een databank op te zetten, waarin wordt bijgehouden wanneer een bedrijf verplaatst naar het buitenland. Met zo'n databank kan een overzicht worden gegeven van gebieden waar grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing plaatsvindt.

Tevens zou op basis van informatie uit die bank verder onderzoek gedaan kunnen worden naar:

- Het verschil in grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen tussen urbaan en ruraal gebied.
- De invloed van de cultuur van een regio op grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen
- De optimalisering van beleid in grensregio's voor midden- en klein bedrijf
- Het oplossen van het spanningsveld tussen Nederland, Duitsland en de Europese Unie in een grensgebied.

Met deze punten zou een stap voorwaarts kunnen worden gemaakt met het verder inzichtelijk maken van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen en het daarbij behorende beleid.

Literatuurlijst

- Anderson, J., & O'Dowd, L., (1999) 'Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance', *Regional Studies*, 33 (7), 593 — 604.
- Anderson, M. & Bort, E. (ed.) (1998), *The Frontiers of Europe*. Pinter, London, Washington. In Gielen M.(2006), *Óver Grenzen: Een onderzoek naar de invloed van de nationale grens op het aangaan van grensoverschrijdende economische interactie door ondernemers in de grensregio Nederland-Vlaanderen*, Nijmegen, Masterthesis sociale geografie.
- Atzema, O. A. L. C., Lambooy, J. G., Rietbergen, A. van & Wever, E. (2005), *Regionale economische dynamiek: een inleiding in de economische geografie*, Bussum, Coutinho
- Barents, R. & Brinkhorst, L. J. (2006), *Grondlijnen van Europees recht*, Deventer, Kluwer.
- Beek, J. van (2009), *Ondernemen in de Benelux en Duitsland*, Deventer, Kluwer.
- Boschma, R. A., Frenken K. & Lambooy L. G. (2002), *Evolutionaire Economie: een inleiding*. Utrecht: Coutinho p. 19-33
- Boschma, R. & Frenken K. (2006), Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography, *Journal of economic geography* 6 pp. 273-302
- Brons, L. L. (2002), *Ondernemersgedrag en de dialectiek van cultuur en economie*, CentER Dissertation Series.
- Brons L. L. (2000), *regional culture and entrepreneurial behavior* In Vilsteren, G & Wever, E. (red.) (2005), *Borders and economic behaviour in Europe: a geographical approach*, Assen, Van Gorcum.
- Brouwer, A.E., Mariotti I en Ommeren, J N. van (2004), The firm relocation decision: An empirical investigation. *The Annals of regional science* 38 (2), pp. 335-347
- Bruinsma F., en Knippenberg B. (1999), *Infrastructuur- en locatiebeleid en internationale bedrijfsverplaatsingen*. Serie Research Memoranda 1999-32, Vrije Universiteit Amsterdam
- Busse, G. (2006) *Klein grensverkeer: De Nederlands-Duitse arbeidsmarkt*, EUREGIO Dusseldorf en Nijmegen
- Caves R. E. & Porter M. E., (1976) *Interfirm profitability differences* In Brouwer, A.E., Mariotti I en Ommeren, J N. van (2004), The firm relocation decision: An empirical investigation. *The Annals of regional science* 38 (2), pp. 335-347
- CBS (2003), *Maandelijks cijfers over de werkzame en werkloze beroepsbevolking*, CBS, Voorburg
- Cleas M. (2010), *Konvooi Europa*, Tilburg, Universiteit van Tilburg
- Corvers, F. (1994), *Grensoverschrijdende samenwerking als instrument van (grens)regionaal-economische ontwikkeling*. MERIT, Stichting Planologische Discussiebijdragen, pp. 121-130, p.123; In Gielen M. (2006), *Óver Grenzen: Een onderzoek naar de invloed van de nationale grens op het aangaan van grensoverschrijdende economische interactie door ondernemers in de grensregio Nederland-Vlaanderen*, Masterthesis sociale geografie, Nijmegen
- CPB, (2005), *Verplaatsing vanuit Nederland: motieven gevolgen en beleid*, Den Haag, CPB
- Destatis database. Geraadpleegd op 07-02-2011
www.destatis.de
- DNHK (2010), *Economisch Profiel Duitsland*, Den Haag, DNHK
- Dunning, J. H & Lundan, S. M. (2008), *Multinational Enterprises And The Global Economy, Second Edition*, Cheltenham, Edward Elgar
- Heagens K., (2011), *Het omstreden Wirtschaftwunder 2.0, Groene Amsterdammer*, Amsterdam
- Essers, G. (2006), *Wonen in Nederland & Werken in Duitsland*, Brussel, Eures
- EUREGIO Mission statement 2004 geraadpleegd op 01-03-2011
www.euregio.de
- EUREGIO, Duitsland info bestuursstructuur en servicegegevens informatie voor grensoverschrijdende samenwerking in de EUREGIO, Münster, EUREGIO
- Europees parlement , Feiten over de Europese Unie. Geraadpleegd op 28-03-2011

- www.europeesparlement.nl
- frenken K. & boschma R. A. (2007), A theoretical framework for evolutionary economic geography: industrial dynamics and urban growth as a branching process, *Journal of Economic Geography*, pp. 1-15.
  - Germansite grondprijzen 2011. Geraadpleegd Op 13-01-2011
www.germansite.de
  - Gielen M. (2006), *Óver Grenzen: Een onderzoek naar de invloed van de nationale grens op het aangaan van grensoverschrijdende economische interactie door ondernemers in de grensregio Nederland-Vlaanderen*, Nijmegen, Masterthesis sociale geografie
  - Giaoutzi, M., Suarez-Villa, L. & Strategea, A. (1993), *Spatial information aspects and communication barriers in border areas*. In: Ratti, R. & Reichmann, S. (red.) (1993) *Theory and practice of transborder cooperation*. Verlag Helbing & Lichtenhahn, Basel und Frankfurt am Main.
  - Granovetter, M. S. (1885), *Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness* In Houtum, H. van (1998), *The development of cross-border economic relations*, Tilburg, CentER Dissertation Series.
  - Hansen, N. (1977), *Border regions: A critique of spatial theory and European case study*, *Annals of regional science*, 11 pp. 1-14
  - Hayter, R. (1997), *The dynamics of industrial location. The factory, the firm and the production system* In Brouwer, A.E., Mariotti I en Ommeren, J N. van (2004), *The firm relocation decision: An empirical investigation. The Annals of regional science* 38 (2), pp. 335-347
  - Hoetjes B. J. S.(2004), *De grenzen van de Nederlandse overheid – een politieke en bestuurlijke beschouwing*, Den Haag, Intree Rede
  - Hofstede G., (1980), *Culture's Consequences, International Differences in Work-Related Values (Cross Cultural Research and Methodology* In Van Houtum (1998), *The development of cross-border economic relations*, Tilburg, CentER Dissertation Series.
  - Houtum, H. van (1998) *the development of Cross-Border economic relations*. Centre for economic research, Tilburg University.
  - Houtum, H. van (2002), *Borders of comfort; Spatial economic bordering processes in and by the European Union*, *Regional and Federal Studies*, 12 (4) pp. 37-58
  - Houtum, H. van (2005), *An Overview of European geographical research on borders and border regions*, *Journal of borderlands studies* 15 (1)
  - Huisman C. & Wissen L. J. G. van (2005) *Facts and figures" van de demografie van bedrijven in Nederland*. In: Pellenbarg, P. H. Steen, P. J. M. van & Wissen, L. J. G. van (eds.), *Ruimtelijke aspecten van de bedrijvendynamiek in Nederland*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, p. 11-38
  - Ibis grondprijzen gelderland 2011. Geraadpleegd op 13-01-2011
www.bouwkosten.nl
  - IHK, (2010), *Zahlen und Fakten zur Wirtschaft*, Münster, IHK Nord-Westfalen.
  - Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij (KNHM), Vereniging Kleine Kernen Gelderland en Plattelandshuis (2005), *Van Spólleman tot Normaal. De menselijke maat van de Achterhoek*, Varseveld, KNHM.
  - Korvorst, M., Fortanier, F. & Mol, M. (2010), *Globalisering en werkgelegenheid*, Voorburg, CBS.
  - KPMG, (2010), *Competitive Alternatives 2010*, KPMG.
  - Kvk, (2009) *ondernemersmonitor 2009 Achterhoek*, Arnhem, KvK Centraal Gelderland.
  - Kvk(2008), *Economisch jaarboek regio Achterhoek 2008*, Arnhem, KvK Centraal Gelderland.
  - Leimgruber, W. (1991), *Boundaries, values and identity: the Swiss-Italian transborder region*. In Houtum, H. van (1998), *The development of cross-border economic relations*, Tilburg, CentER Dissertation Series.
  - Louw, E., Needham, B. & Pen, C.J. (2009), *Planning van bedrijventerreinen*, Den Haag, SDU uitgever.

- Linthout, D. (2006), *Onbekende Buren*, Amsterdam/ Antwerpen, Atlas
- Marriotti, I. (2005), *Firm relocation and regional policy a focus on Italy, the Netherlands and the United Kingdom*, Nederlands Geografische studies, Utrecht Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- Martin, R.(1999), The new 'geographical turn' in economics: some critical reflections, *Cambridge journal of economics* 1999, 23 pp. 65-91
- Martin, R. (2000), *Institutional approaches in economic geography*. In Boschma, R. & Frenken K. (2006), Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography, *Journal of economic geography* 6 pp. 273-302
- Newman, D. (2006), The lines that continue to separate us: borders in our 'borderless' world, *Progress in Human Geography* 30, 2 (2006) pp 143-161
- NRW I.T, (2010), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2009), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2008), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2007), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2006), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2005), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2004), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2003), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2002), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2001), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- NRW I.T, (2000), *Statistisch Jaarboek Noord-rijn Westfalen*, Dusseldorf, NRW.
- Paasi, A. (1996), *Territories, boundaries, and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border*, Chichester, John Wiley & Sons Ltd.
- Pellenbarg P.H., (1998), *Ontwikkelingen in de economische geografie*, Inleiding voor KNAG/Nederlandse Geografendagen, Utrecht
- Pellenbarg P. H., & Kemper, N. J. (1999), *Industrial Mobility in the Netherlands: Patterns, causes and impacts for spatial policy*, Som Theme D: Demography and Geography
- Pellenbarg P. H., & Steen, P. J. M van (2003), The spatial perspectives on firm dynamics in the Netherlands, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 94(5), pp. 620-630
- Pellenbarg P. H., Wissen, L. J. G. van & Dijk, J. van (2005), *Firm relocation: state of the art and research prospects*, SOM-theme D: Regional Science.
- Pellenbarg P. H., (2005), *Bedrijfsverplaatsing*. In: Pellenbarg P. H. , Van Steen P. J. M. & Van Wissen L. J. G. (red.) Ruimtelijke Aspecten van de Bedrijvendynamiek in Nederland. Assen: Van Gorcum, pp. 101- 125.
- Pen, C. J. (2002), *Wat beweegt bedrijven: Besluitvormingsproces bij verplaatste bedrijven*, Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Provincie Gelderland, Gelderland facts. Geraadpleegd op 20-02-2011
www.gelderland.nl
- Provincie Gelderland, Econometer, 2011. Geraadpleegd op 20-02-2011
www.gelderland.nl
- PWE (2007), *provinciale werkgelegenheidsenquête 2007*, Arnhem, provincie Gelderland.
- PWE, (2009), *provinciale werkgelegenheidsenquête 2009*, Arnhem, provincie Gelderland.
- Rabobank, (2008), *Sociaal economische grens*, Rabobank.
- Ratti, R. (1993), *spatial and economic effects of frontiers: overview of traditional an new approaches and theories of border area development*, In: Ratti R. & Reichmann S. (red.) (1993) Theory and practice of transborder cooperation. Basel und Frankfurt am Main. Verlag Helbing & Lichtenhahn.
- Reichman, S. (1989), Barriers and strategic planning: spatial and institutional formulations In: Ratti, R. & Reichmann, S. (red.) (1993) Theory and practice of transborder cooperation. Basel und Frankfurt am Main. Verlag Helbing & Lichtenhahn.
- Regio Achterhoek kernwaarden. Geraadpleegd op 7 juni 2011

www.regio-Achterhoek.nl

- Schmenner, R. W. (1980), Choosing new industrial capacity: one-site expansion, branching, and Relocation. In Brouwer et al, 2004, The firm relocation decision: An empirical investigation, *the Annals of regional science*, 38 (2), pp. 335-347
- Schürings, U. (2004): Analyseren van cultuurverschillen in provincie Limburg, (2007), Wie zijn onze burens, provincie Limburg.
- Schutjens V. & Wissen, L. J. G. van (2005), *Geographical scale and the role of firm migration in spatial economic dynamics*, Amsterdam, the 45th European Congress of the Regional Science Association.
- Scott, A. J. (2000), *Economic geography: the great half-century*. In Marriotti, I. (2005), *Firm relocation and regional policy a focus on Italy, the Netherlands and the United Kingdom*, Nederlands Geografische studies, Utrecht Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- Statline CBS. Geraadpleegd op 07-02-2011
www.cbs.nl
- Steen, P. J. M. van (2005) “*Bedrijvendynamiek onder het vergrootglas*”, In: Pellenburg, P. H., Steen, P. J. M. van & Wissen L. J. G. van (red.), *Ruimtelijke Aspecten van de Bedrijvendynamiek in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Strange, S. (1995) the defective state, *Daedalus*, Vol. 124, No. 2.
- Strick, P advocatenkantoor Strick. Geraadpleegd op 21-03-2011
www.strick.de
- Swyngedouw, E. (2004), Globalisation or glocalisation? Networks, territories and rescaling, *Cambridge Review of International Affairs*, Volume 17, (1)
- Townroe, P. (1976) Planning industrial location. In Knobens, J. & Oerlemans, L. A. G. (2005) *The effects of firm relocation on firm performance: A literature review*, ESRA 2005, Amsterdam
- UWV, definitieve barometer arbeidsmarkt 2009, Winterswijk, UWV.
- Vergunst P. & Bock B. (2005), *Belangenbehartiging op maat: De Vereniging van Kleine Kernen – van Achterhoek/Liemers naar Gelderland*, Universiteit van Wageningen, Wageningen
- Vis, J. & Moldenhauer, G. (2000) *Nederland en Duitsland: elkaar kennen en begrijpen*, Assen, Van Gorcum.
- Vries de S. (2004), *Relatie tussen banen, werkzame personen en werkzame beroepsbevolking*, Voorburg, CBS.
- WRR (2010), *Aan het buitenland gehecht over de verankeringen strategie van het Nederlands Buitenlandbeleid*, Amsterdam, Amsterdam University Press.

Bijlagen

Bijlage A1) email in Nederlands

Geachte Heer/ Mevrouw,

Op dit moment ben ik bezig met mijn afstudeerscriptie over grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voor de studie Economische Geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Mijn doel is inzicht krijgen in grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen en de rol die de grens daarin speelt in de regio Achterhoek, om zodoende vast te kunnen stellen op welke wijze het relevante beleid kan worden verbeterd.

Om dit doel te verwezenlijken zou ik uw hulp op prijs stellen. Ik ben op zoek naar datamateriaal betreffende bedrijven die vanuit de Achterhoek zijn verplaatst naar Duitsland of Duitse bedrijven die verplaatst zijn naar de Achterhoek. Ik hoop dat u mij aan deze informatie kunt helpen of tips heeft waar ik deze informatie kan vinden. Mocht u vragen hebben dan kunt u mij natuurlijk altijd mailen of bellen.

Alvast bedankt voor de moeite,

Met vriendelijke groet,

Wicher Beljon

Bijlage A2) email in Duits

Sehr geehrte Damen und Herren,

In diesem Moment mache ich meine Diplomarbeit über den grenzüberschreitenden Verlagerungen für das Studium der Wirtschaftsgeographie an der Universität Groningen.

Mein Ziel ist es, einen Einblick in die grenzüberschreitende Verlagerung und seine Rolle in der Grenzregion Achterhoek zu gewinnen, damit in der Lage zu sein fest zu stellen, wie die entsprechende Politik verbessert werden kann.

Um dieses Ziel zu erreichen, möchte ich Ihnen bitten um Ihre Hilfe. Ich interessiere mich an Datenmaterialbezüglich den Unternehmen, die vom Achterhoek nach Deutschland gezogen sind oder deutsche Unternehmen, die nach den Achterhoek gezogen sind. Ich hoffe ihr könnt mir mit diesen Informationen helfen oder Tipps geben, wo ich diese Informationen finden kann. Wenn Sie noch Fragen haben können Sie mich immer über E-Mail erreichen oder können Sie mich anrufen.

Vielen Dank für die Mühe,

Mit freundlichen Grüßen,

Wicher Beljon

w.r.beljon @ student.rug.nl
+316-48030672

P.S. Leider ist Deutch für mich eine Fremdsprache. Ich entschuldige mich für ebentuelle Fehler in diesem Schreiben.

Bijlage B) vragenlijst Dhr. G. Essers werkzaam als EURES adviseur en FNV adviseur grensoverschrijdend werken.

fiscale aspecten van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing met personeel

1. Kunt u mij een overzicht geven van de fiscale aspecten die een rol spelen bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen
2. Wat zijn de belangrijkste fiscale aspecten van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing met of zonder personeel (pull/pushfactor)
3. Wat zijn de grootste verschillen wat betreft fiscale aspecten t.o.v. Duitsland
4. Zijn er grote verschillen tussen de verschillende deelstaten en/of gemeenten
5. Wat is de rol van de EU in dit geheel en verwacht u dat dit verder gaat toenemen

Sociale aspecten

6. Kunt u mij een overzicht geven van de belangrijkste sociale aspecten die een rol spelen bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen
7. Wat zijn de belangrijkste sociale aspecten bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing (met of zonder personeel)
8. Wat zijn de grootste verschillen wat betreft sociale aspecten t.o.v. Duitsland
9. Zijn er verschillen tussen de verschillende deelstaten en/of gemeenten
10. Wat is de rol van de EU in dit geheel en verwacht u dat dit verder gaat toenemen

Bijlage C) vragenlijst Dhr. A. Crämer werkzaam bij advocatenkantoor Strick

Strick 27 januari 16:00

Het doel van dit interview is om te achterhalen wat de rol van de juridische grens is voor grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen en of het stimulerend dan wel beperkend werkt. Naast de juridische grens bespreek ik de politiek-bestuurlijke grens, de economische grens en de sociaal-culturele grens.

11. Kunt u mij een overzicht geven van de fiscale aspecten die een rol spelen bij grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen.
12. Als er van uit wordt gegaan dat bedrijf zich verplaatst van Duitsland naar Nederland wat zijn dan de belangrijkste fiscale aspecten van grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing met of zonder personeel (pull/pushfactor). Zijn daarbij grote verschillen tussen het verplaatsen van een bedrijf fiscaal gezien van Duitsland naar Nederland of van Nederland naar Duitsland.
13. Welke fiscale aspecten zullen grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing stimuleren
  - i. In zijn algemeen
  - ii. Welke sectoren kunnen fiscaal de grootste voordelen behalen
  - iii. Is het fiscaal gezien beter om het bedrijf in zijn geheel te verplaatsen of biedt het meer mogelijkheden om een gedeelte te verplaatsen/nieuw filiaal openen/postbus-onderneming
14. Welke fiscale aspecten zullen grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsing beperken?
  - i. En waarom
  - ii. zijn ook hier sectoren die wegens de fiscale aspecten niet zo snel de overstap zullen maken naar Duitsland.
15. Zijn er grote verschillen tussen de verschillende deelstaten en/of gemeenten
16. Verwacht u in de toekomst meer gelijkheid tussen Nederland en Duitsland door de EU

Tot slot zou ik willen vragen of het mogelijk is om in contact te komen met een aantal bedrijven die u hebt geholpen. Ik ben namelijk zoals u hebt gezien in mijn allereerste mail opzoek naar bedrijven die vanuit de Achterhoek naar Duitsland zijn verhuisd. Ik zou middels een telefonische enquête aan hen willen vragen hoe zij de grens zien en of dat bepaalde invloed heeft gehad op hun verplaatsing.

Bijlage D. vragenlijst bedrijven

Inleiding

Op dit moment ben ik bezig met mijn afstudeerscriptie over grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen voor de studie Economische Geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Mijn doel is inzicht krijgen in grensoverschrijdende bedrijfsverplaatsingen en de rol die de grens daarin speelt in de regio Achterhoek, Om dit doel te verwezenlijken zou ik uw hulp op prijs stellen. De vragenlijst bestaat uit 2 delen. In het eerste deel wordt gevraagd naar een aantal algemene vragen over uw bedrijf en de (gedeeltelijke) bedrijfsverplaatsing en in het tweede deel wordt ingegaan op de rol van de grens.

Algemene bedrijfsgegevens

1. Wat is de naam van uw onderneming?

.....

2. Bent U eigenaar/directeur van de onderneming?

Ja

Nee, anders namelijk .....

3. Binnen welke sector zou u uw onderneming plaatsen?

Landbouw

Handel

Industrie

Dienstverlening

Bouw

Anders namelijk .....

4. Sinds wanneer is uw onderneming verplaatst?

1980 of eerder

1996-2000

1981-1990

2001-2004

1991-1995

2005-2010

5. Om wat voor soort verplaatsing gaat het?

Gehele verplaatsing

Gedeeltelijke verplaatsing

6. In welke plaats was uw onderneming voorheen gevestigd?

.....

7. Naar welke plaats is uw onderneming (deels) verplaatst?

.....

8. 8.Hoeveel mensen werken er op dit moment in uw (verplaatste) onderneming?

.....

9. Welk percentage van het personeel heeft de Nederlandse, de Duitse, of een andere nationaliteit?

..... % Nederlandse nationaliteit

..... % Duitse nationaliteit

..... % Andere nationaliteit

10. Zijn uw werknemers mee verhuisd naar Duitsland en wonen ze daar nu ook

Ja

Nee

Werknemers werken zowel in Nederland als Duitsland en wonen nog in Nederland

Werknemers werken zowel in Nederland als Duitsland en wonen in Duitsland

11. Indien het gehele bedrijf verplaatst is, welk deel van de werknemers is dan mee gegaan met die verhuizing?

Allen of bijna allen

Meer dan 75%

Tussen 75 en 50%

Tussen 25 en 75%

Minder dan 25%

12. Heeft u enige andere locaties in overweging genomen, voordat u definitief voor de huidige locatie koos?

Ja

Nee

13. Welke locaties heeft u in overweging genomen

Plaats in de Achterhoek

Plaats in Gelderland anders dan de Achterhoek

- Plaats in Nederland anders dan Gelderland
- Plaats in Noordrijn Westfalen
- Plaats in Duitsland anders dan Noordrijn Westfalen
- anders namelijk, ...

14. Waarom bent u niet verplaatst naar de andere mogelijke locaties

.....
 .....
 .....

15. Wat is de hoofdreden dat uw onderneming is verplaatst?

- Schaalvergroting
- Kostenbesparing
- anders namelijk, ...

Wat is de rol van de grens?

Bij de verplaatsing van uw bedrijf naar Duitsland heeft uw bedrijf de grens moeten oversteken. In dit onderzoek worden bedrijfsverplaatsingen en de rol die de grens daarin speelt bestudeerd.

Hierbij is de rol van de grens onderverdeeld in de politiek-bestuurlijke rol, de economische rol, de juridische rol en de sociaal-culturele rol.

In de volgende vragen wordt gevraagd in hoeverre aspecten van deze rollen van invloed zijn geweest op de verplaatsing van uw bedrijf en in hoeverre dit uw verplaatsing heeft gestimuleerd dan wel beperkt. In een aantal van deze vragen wordt gevraagd wat de rol is voor uw onderneming. Bij deze vragen is het de bedoeling om één van de vijf kenmerken aan te kruisen.

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☒ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	--	--------------------------------------	--

1. Politiek bestuurlijke grens

Bij de politiek bestuurlijk grens gaat het om het verschil in staatsinrichting. Duitsland is een federale staat en is daardoor anders ingericht dan Nederland. In Duitsland is meer bureaucratie omdat de staatsinrichting meer bestuurslagen kent. Dit kan van invloed zijn op de verplaatsing van uw onderneming. Daarnaast worden in Duitsland meer zaken decentraal geregeld; dit zou de kloof tussen bedrijf en politiek kunnen verkleinen.

1.1. Wat is de rol van de politiek bestuurlijke grens geweest voor uw onderneming?

1.2.

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

1.3. In hoeverre heeft de EUREGIO een rol gespeeld bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

1.4. Kunt u aangeven waarom/op welke wijze de bovenstaande punten van invloed zijn geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

.....
.....
.....

2. Economische grens

De economische grens geeft het verschil aan in economische ontwikkeling. Dit kan een reden zijn voor uw onderneming om de grens over te steken. Naast de economische ontwikkeling wordt hier ook ingegaan op het verschil in grondprijzen, subsidie en de verschillen op de arbeidsmarkt.

2.1. Wat is de rol van de economische grens geweest voor uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

2.2. In hoeverre is de arbeidsmarkt van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

2.3. kunt u aangeven waarom de arbeidsmarkt van invloed is geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

.....
.....

2.4. In hoeverre heeft de grondprijs een rol gespeeld bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

2.5. In hoeverre hebben subsidies een rol gespeeld bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

2.6. Kunt u aangeven waarom/op welke wijze de bovenstaande punten van invloed zijn geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

.....
.....
.....

3. Juridische grens

De juridische grens geeft het verschil in wetgeving aan tussen beide landen. Het gaat hier om het verschil in belastingstelsel, verschillen in sociale zekerheidswetgeving m.b.t. uw werknemers en het vergunningstelsel.

3.1. Wat is de rol van de juridische grens geweest voor de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

3.2. In hoeverre is het belastingstelsel van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

3.3. In hoeverre is de sociale zekerheidswetgeving m.b.t. uw werknemers van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

3.4. Kunt u aangeven waarom/op welke wijze de bovenstaande punten van invloed zijn geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

.....
.....
.....

4. Sociaal-culturele grens

De sociaal culturele grens geeft de verschillen in cultuur aan. Het gaat hierbij om de verschillende manieren in omgang tussen Nederlanders en Duitsers, zowel in het dagelijks leven, op de werkvloer of wanneer er zaken moeten worden gedaan. Daarnaast zouden percepties en stereotypen van invloed kunnen zijn.

4.1. wat is de rol geweest van de sociaal-culturele grens voor uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

4.2. in hoeverre is de taal van invloed geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

☐ Sterk beperkend	☐ Beperkend	☐ Neutraal	☐ Stimulerend	☐ Sterk Stimulerend
--	------------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------------	--

4.3. Herkent u het beeld van Duitsland als gejuridificeerde samenleving en in hoeverre heeft dit de verplaatsing van uw onderneming beïnvloed. Een gejuridificeerde samenleving wordt hier gedefinieerd als een samenleving die heel sterk leeft naar wetten en regels.

.....
.....
.....

4.4. Kunt u aangeven waarom/op welke wijze de bovenstaande punten van invloed zijn geweest bij de verplaatsing van uw onderneming?

.....
.....
.....

4.5. Is uw beeld van de regio in Duitsland van invloed geweest voor de verplaatsing?

- Ja
- Nee

4.6. Wat was uw beeld van de regio?

.....
.....
.....

4.7 Hoe hebben de werknemers van uw onderneming de rol van de grens ervaren bij uw verplaatsing naar Duitsland?

.....
.....

BEDANKT VOOR HET INVULLEN VAN DE VRAGENLIJST